

Waarheid en leugen

Een onderzoek naar de rol van waarheid en leugen in het leven en de begeleiding van gedetineerden en prostituees

Afstudeeronderzoek

Universiteit voor Humanistiek

Utrecht, 12 november 2009

Eerste begeleider: Ton Jorna

Tweede begeleider: Carmen Schuhmann

Meelezer: Ruud Kaulingfreks

Marianne Kirchner

Studentnummer 00090

faeriesz@hotmail.com

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
<i>Waarheid</i>	4
<i>Liegen</i>	5
<i>Liegen door gedetineerden</i>	5
<i>Liegen door prostituees</i>	7
<i>Liegen door maatschappij</i>	8
<i>Waarheid en leugen in begeleiding</i>	8
2. Waarheid	
<i>Inleiding</i>	10
<i>Waarheid, werkelijkheid en taal</i>	10
<i>Waarheid in de filosofie</i>	12
<i>Het nihilisme</i>	13
<i>Nihilisme en humanisme</i>	14
<i>Het Boeddhisme</i>	15
<i>Postmodernisme en spiritualiteit</i>	17
<i>Waarheid als openbaarwordingsgebeuren</i>	18
<i>Eigen opvattingen over waarheid</i>	20
3. Liegen	
<i>Inleiding</i>	23
<i>Vormen van liegen</i>	
○ <i>White lies</i>	25
○ <i>Verzwijgen en geheimen</i>	25
○ <i>Veinzen, doen alsof</i>	27
○ <i>Lichaamstaal</i>	28
<i>Liegen door gedetineerden</i>	
○ <i>Inleiding</i>	30
○ <i>Liegen vóór de detentie</i>	31
○ <i>Liegen of bekennen</i>	31

○ <i>Het verhaal van de gedetineerde</i>	33
○ <i>Liegen tijdens de detentie</i>	34
<i>Liegen door prostituees</i>	
○ <i>Huiskamer Aanloopproject Prostituees</i>	35
○ <i>Liegen over dwang en vrije wil</i>	36
○ <i>Liegen over genot en safe sex</i>	38
○ <i>Liegen door klanten</i>	39
○ <i>Een rol spelen</i>	39
○ <i>De Wildt over rollen</i>	41
<i>Liegen door de maatschappij</i>	45
4. Begeleiding	
<i>Terugblik</i>	48
<i>Inleiding</i>	49
<i>Het begrip ‘begeleiding’</i>	50
<i>De theorie van de presentie</i>	51
<i>Bedonderbaarheid</i>	53
<i>Een rol spelen</i>	57
<i>Echtheid</i>	61
<i>Waarheidsvinding in begeleiding</i>	62
<i>Waarheidsvinding en zingeving</i>	64
<i>Schuld</i>	66
<i>Schuld en verantwoordelijkheid tijdens detentie</i>	67
<i>Alternatieve methoden</i>	69
5. Conclusie	72
Literatuuropgave	74
Bijlagen	
<i>Onderzoeksvoorstel</i>	
<i>Samenvatting</i>	

1. Inleiding

Dit afstudeeronderzoek gaat over waarheid en leugen. Waarom kies ik voor dit onderwerp? Wat heb ik met waarheid en leugen? Of: waar zit mijn weerstand met betrekking tot deze twee begrippen? Moeilijke vragen die ik zal proberen te beantwoorden in deze inleiding, zodat de lezer een kijkje krijgt in waar de interesse bij mij vandaan komt en waar het met dit onderwerp heen zal gaan in de scriptie. In de hoofdstukken *Waarheid* en *Liegen* zal ik op zoek gaan naar theorieën over waarheid en leugen die voor mijn onderzoeksvraag *Welke rol spelen waarheid en leugen in de begeleiding van gedetineerden en prostituees?* relevant zijn. Met de vraag wil ik niet suggereren dat gedetineerden en prostituees hetzelfde zijn. Het zijn twee totaal verschillende groepen en ook binnen de groepen bestaat veel diversiteit. Waarom ik voor deze groepen kies, is omdat bij beide groepen waarheid en leugen een belangrijke rol spelen in hun leven, en een begeleider die werkt met deze groepen dit tegenkomt. In het hoofdstuk *Begeleiding* maak ik een connectie tussen de inzichten uit de eerdere hoofdstukken en de begeleiding van gedetineerden en prostituees, en probeer ik mijn onderzoeksvraag te beantwoorden.

Waarheid

Ik weet dat ik een dubieuze relatie heb met waarheid. Enerzijds wil ik graag iets wat vast staat, zekerheden waar ik vanuit kan gaan, bouwstenen waar ik mijn leven op kan bouwen. Veiligheid. Als er zoiets ultiems bestaat als ‘De Waarheid’ zou dat handig zijn – dan hoef je daar verder niet over na te denken, kun je je daarop richten, je leven daar vanuit vorm geven. Dan is er een kader en in de ruimte die het kader overlaat, kun je eigen ideeën en creativiteit kwijt. Een menselijke behoefte, denk ik, de behoefte aan veiligheid, vastigheid, steun. Anderzijds vraag ik me af of waarheid bestaat, los van afspraken tussen mensen over moraal en cultuur, al dan niet gedeeld in levensvisie en/of religieuze hoedanigheid. Inmiddels ben ik oud genoeg om te erkennen dat ik behoefte heb aan waarheid en veiligheid, maar ik weet ook dat ik grote moeite heb met welke vaststaande waarheid dan ook. Zodra iemand zegt: “Dit is *de* waarheid”, haak ik af. Ik word er rebels van, en heb vaak genoeg verdedigd dat er geen enkele vaststaande, objectieve waarheid bestaat, maar alleen subjectiviteit. “En de wetenschap dan?”, vragen mensen. Maar de wetenschap is bij uitstek altijd op zoek naar weerlegging, gaat steeds weer op zoek naar wat men nog niet weet, heeft verschuifbare grenzen waarbij de kennis van wat men voor waar aanneemt, verandert in de loop van de geschiedenis.

Ik ben er oprecht geïnteresseerd in geraakt of er zoiets als waarheid bestaat en zo ja, wat waarheid dan is. Ik vind het moeilijk te geloven in een objectieve waarheid waar iedereen het over eens is, omdat ik die nauwelijks heb ervaren in mijn leven. Misschien hecht ik daarom veel waarde aan eerlijkheid en kan ik slecht tegen liegen. Ik weet uit ervaring dat je jezelf erg voor de gek kan houden door enkel af te gaan op de eigen, subjectieve ervaring, en ben ervan overtuigd dat waarheid méér is dan de subjectieve ervaring. Toch denk ik dat de ingang tot waarheid ligt bij subjectiviteit, meer dan in een allesomvattend kader. Alleen, hoe weet je wanneer je dicht bij waarheid zit en wanneer je jezelf voor de gek houdt?

Liegen

Aanvankelijk wilde ik deze scriptie enkel doen over het thema liegen, maar ik merkte dat ik hier niet genoeg aan had. Er is oneindig veel literatuur over liegen, maar het gaat me niet om soorten leugens of psychologische beschrijvingen van hoe liegen ‘werkt’ in mensen, omdat dat me weinig zegt over wat belangrijk is. Het gaat me veel meer om betekenis- en zingeving en hoe liegen daar een rol in kan spelen. Ik kwam erachter dat het verband tussen waarheid en leugen belangrijk is. Mijn moeite met liegen komt voort uit de afkeer van het verloochenen van waarheid. Ondanks dat ik niet precies weet wat waarheid is, ben ik er wel naar op zoek, en weet ik vaak wel wat géén waarheid is. Wanneer ik het thema liegen onderzoek wil ik dit doen in relatie tot waarheid.

Ik was er lang van overtuigd dat ik zelf bijna nooit lieg, en ik was daar trots op. Ik probeer zoveel mogelijk eerlijk en congruent te zijn. Over waarheid denk ik mijn hele leven al veel na, maar pas tijdens werk en stages ben ik na gaan denken over liegen, omdat ik werkte en stage liep met doelgroepen (gedetineerden en prostituees) die vergeleken met de meeste mensen in onze samenleving zowel oprecht zijn als relatief gezien vaak liegen. Ik ben er toen achter gekomen dat ik zelf vaker vormen van liegen toepas dan ik altijd had gedacht. De moeite die ik had met liegen heb ik door stages en werk voor een deel opzij moeten zetten, omdat ik heb gezien dat het liegen bij bepaalde mensen en levensstijlen kan horen en niet verkeerd hoeft te zijn. Ik ben waardering op gaan brengen voor liegen, en heb ondervonden dat liegen soms mensen dichterbij waarheid brengt dan het letterlijk spreken van waarheid. Ik wil de negatieve lading van liegen afhalen. Ik zal hieronder wat van mijn ervaringen weergeven.

Liegen door gedetineerden

In 2006 heb ik stage gelopen in een Huis van Bewaring als humanistisch geestelijk verzorger. Dit deed ik vanuit een fascinatie voor en een gevoel van verbondenheid met groepen in de

marge van de samenleving. Wat mij aantrok in de stage was de oprechtheid, de echtheid en de levendigheid van de gedetineerden. Ik kwam er ook achter dat zij veel liegen. Ze zitten vaak in het schaduwgebied van dingen verborgen houden, wat logisch is in een leven in de criminaliteit. In groeps gesprekken met gedetineerden heb ik discussies gevoerd over liegen, en hoe meer ik hen vertelde dat ik zelf bijna nooit lieg, hoe meer ik erachter kwam dat dat helemaal niet waar is. Ik zit zelf ook vaak genoeg in de schaduw, alleen op een andere manier. Ik verzwijg bijvoorbeeld vaak dingen, ik kies ervoor wat ik wel en niet wil vertellen en manipuleer op zo'n manier de communicatie en het beeld dat anderen van mij hebben. Volgens mij ben ik daar aardig goed in geworden. Soms weet ik zelf niet eens meer hoe sterk een bepaald beeld klopt of niet. Ik kan me vinden in de postmoderne opvatting dat een identiteit iets is dat wisselt en uit allerlei componenten bestaat. Maar identiteit is ook iets dat samenvalt met jezelf, iets waar coherentie in zit. Als je veel liegt, verzwijgt, of veinst, ga je steeds van jezelf vandaan in de communicatie met anderen, en mijn ervaring is dat ik op een gegeven moment dan niet meer weet wat de oorsprong precies is, waar ik zelf sta. In de gevangenisstage werd ik me meer bewust van dit soort dingen. Je moet je eigen schaduw onder ogen zien om de schaduw van anderen te kunnen accepteren en begrijpen. Het verschil tussen 'wij' en 'zij' kan niet steeds worden opgetrokken als je als geestelijk verzorger in de gevangenis werkt, je naast mensen gaat staan en contact hebt van mens tot mens. Dan is het niet "Ik ben wit en jij bent zwart", daar bereik je niets mee en het klopt ook niet. Omdat gedetineerden vaak meesters zijn in manipulatie en dus heel ver kunnen gaan in het liegen, moest ik ook ver gaan in het erkennen van schaduwkanten in mezelf om empathie voor hen te kunnen opbrengen. Ten eerste moest ik het beeld van mezelf als iemand die nooit liegt wijzigen. Vervolgens kwam ik in een proces waardoor ik steeds meer van mijn eigen schaduw, liegen en manipulatie onder ogen ging zien.

Ik had grote moeite met de manipulatie van de gedetineerden maar tegelijkertijd ook een bewondering voor hun gehaaidheid, wat een vorm is van slimheid en overlevingskunst. Het was bevrijdend om te durven genieten van deze groep, van spannende verhalen uit hun leven, zonder meteen te oordelen en/of af te keuren. De eerste maanden had ik grote moeite met de gerichtheid van gedetineerden op mijn seksualiteit op een manier die mij als persoonlijkheid en geestelijk verzorger niet respecteerd. Ik voelde me eerst een slachtoffer in het als lustobject worden beschouwd maar langzamerhand heb ik geleerd wat ik hier zelf in deed. Ik ben mijn eigen vorm van manipulatie in seksuele aantrekkingskracht onder ogen gekomen, waarna ik niet meer vatbaar was voor hun manipulatie daarin. Uiteindelijk had ik er geen last meer van en gebeurde het ook haast niet meer dat ik zo benaderd werd. Dat was een grote

overwinning. Ik ben steeds meer vertrouwd geworden met de gedetineerden en heb een leuke stage gehad waarin ik veel heb geleerd over de geestelijke verzorging.

De tweede stage in een forensische dubbeldiagnose afdeling van een psychiatrisch ziekenhuis was een mooie aanvulling op de eerste stage, omdat deze kliniek detentie en psychiatrie combineert. In mijn stages ben ik erachter gekomen dat liegen bij de doelgroep van gedetineerden veel vormen aanneemt. Daarnaast hebben de stage-ervaringen me laten zien hoe belangrijk het is om als begeleider transparant te zijn en aan te geven wat het gene dat binnen de begeleidingsgesprekken wordt gezegd met je doet. Het is belangrijk voor jezelf en het is belangrijk voor de cliënt om eerlijk te zijn als begeleider.

Liegen door prostituees

Een paar maanden nadat de tweede stage was afgelopen, ben ik gaan werken als activerend opvangmedewerker in een huiskamerproject met prostituees. In het kader van laagdrempelige opvang is er een huiskamer op de tippelzone en één bij de raamprostitutie in Utrecht, waar gepraat, gegeten, gedronken en uitgerust kan worden, waar condooms kunnen worden gekocht en een arts aanwezig is voor gratis onderzoek en behandeling. Ik was al jaren geïnteresseerd in prostitutie en op de Universiteit voor Humanistiek heb ik er verschillende onderzoeken naar gedaan. Een historisch onderzoek naar de Indiase *devadasi's*, door sommigen als een soort heilige tempelpriesteressen gezien, door anderen als tempelprostituees bestempeld. Een empirisch onderzoek naar het verband bij vrouwen tussen seksuele activiteit en emotionele binding, waarbij ik één prostituee heb geïnterviewd. En een empirisch onderzoek met vijftien studenten naar verschillende aspecten omtrent de tippelzone *De Keileweg*, die inmiddels is gesloten, in Rotterdam.

In het leven van prostituees wordt regelmatig gelogen. Net als ik van gedetineerden kan balen als ze tegen me liegen en misbruik van me proberen te maken, kan ik dat ook van prostituees. Tegelijkertijd heb ik bewondering voor gedetineerden en prostituees omdat ze zo goed zijn geworden in het overleven, en omdat ze vaak zo echt en oprecht zijn.

Het liegen van prostituees neemt verschillende vormen aan. Een prostituee speelt binnen haar werk een spel, neemt een rol op zich en in die zin liegt ze tegen haar klanten. Ze legt niet of slechts gedeeltelijk haar persoonlijkheid bloot. Prostituees liegen tegen hun klanten vaak over het genot dat ze zouden beleven in de seks die ze met hen hebben. Ze liegen tegen ons opvangmedewerkers ook over het genot dat ze al dan niet beleven aan het vak. Verder liegen prostituees tegen ons opvangmedewerkers, tegen de politie, etc. en vaak ook tegen zichzelf over de mate van dwang of vrije wil waarmee ze hun vak uitoefenen. Vormen van dwang zijn

bijvoorbeeld een pooier of financiële problemen. Tegen buitenstaanders wordt gelogen over het feit dat ze in de prostitutie werken, wat samenhangt met het stigma dat erop ligt.

Liegen door de maatschappij

In het tweede hoofdstuk sta ik stil bij hoe de maatschappij gemarginaliseerde groepen zoals gedetineerden en prostituees uitsluit. Zij horen er niet bij. Vanwege het stigma is het voor (ex-)prostituees en (ex-)gedetineerden erg moeilijk om aan een ‘normale’ baan te komen. Zo worden zij bijna gedwongen hierover te liegen als zij ander werk willen doen.

In *Dit is geen dakloze* van Versteeg is helder beschreven hoe de maatschappij daklozen uitsluit en wat voor effect dat op hen heeft. Veel van de ideeën van Versteeg vallen door te trekken naar andere gemarginaliseerde groepen zoals gedetineerden en prostituees. Er zit ook overlap in deze groepen, op de tippelzone staan bijvoorbeeld dakloze vrouwen en regelmatig zijn gedetineerden wanneer ze worden ontslagen dakloos, waardoor ze makkelijk terugvallen in de criminaliteit. Versteeg schrijft vaak vanuit het perspectief van de daklozen en met veel citaten van daklozen zelf. ‘Er blijkt in Nederland een kaste van onaanraakbaren te bestaan waartoe jij behoort, van de ene dag op de andere. Bijna alles wat vroeger privé was, vindt nu noodgedwongen in openbare ruimtes plaats en moet gedeeld worden met anderen. Die dakloosheid, denk je aanvankelijk, die is toch niet echt? Het moet wel een film zijn, iets tijdelijks in elk geval. ‘Nee, ik ben niet zoals die andere daklozen. Ik ben echt heel anders dan dat vieze groepje daar. Ik ben geen dakloze, ik ben alleen even mijn huis kwijt. Ik zie er toch niet uit alsof ik dakloos ben? Nou dan!’ Nee, zeg je tegen jezelf, deze filmset zal binnenkort worden opgeruimd.’¹ Het leven van daklozen, gedetineerden en prostituees is leven in een aparte wereld, buiten de maatschappij, en het is voor hen moeilijk om door de maatschappij te worden opgenomen.

Waarheid en leugen in begeleiding

In het hoofdstuk *Begeleiding* maak ik de connectie tussen de literatuur en het werken met de doelgroepen gedetineerden en prostituees, door te onderzoeken welke rol waarheid en leugen spelen in het begeleidingscontact van gedetineerden en prostituees. Naast de leugen in het leven van gedetineerden of prostituees, liegen zij ook in het contact dat zij hebben met begeleiders, en in dit contact komen de leugens in hun leven aan het licht. Door mijn werk en stages ben ik na gaan denken over de houding die de begeleider die werkt met doelgroepen

¹ Versteeg, W., *Dit is geen dakloze* (Rotterdam 2008), p. 56

waarbij liegen voor kan komen, aan kan nemen. Hierbij wil ik de theorie van de presentie van Baart gebruiken zoals beschreven door Jacobs². Ik denk dat de presentie van begeleiders een heilzame werking kan hebben op deze doelgroepen in verband van de maatschappelijke leugens en taboes omtrent detentie en prostitutie, omdat zij dan niet worden ontkend of genegeerd maar worden gezien. Zij mogen er zijn. Baart erkent het bestaan van liegen bij doelgroepen in het hoofdstuk over bedonderbaarheid³, en zegt dat een goede hulpverlener zich ook voor de gek moet laten houden. Wat me fascineert is dat wanneer de leugen wordt toegelaten, men dichterbij kan komen bij begrip en een bepaalde perceptie van de werkelijkheid van deze doelgroepen.

Daarnaast zal ik in het hoofdstuk over begeleiding behandelen dat begeleiders ook vormen van liegen toepassen. Weliswaar legt de opstelling van bedonderbaarheid, ervoor openstaan om belogen te worden, de nadruk op transparantie en eerlijkheid. Toch speelt de begeleider ook een rol, namelijk dat hij er is voor de cliënt, ook op momenten dat hij er eigenlijk geen zin in heeft. Laatst had ik een discussie met een transgender die vond dat ik meer een *pokerface* op mocht zetten. Zij dacht in mijn blik te zien dat ik haar raar vond, terwijl dat niet zo was. Wellicht heeft zij vaak ondervonden dat mensen haar als persoon raar aankijken en suggereerde nu dat ik dat ook deed. Hoe dan ook is de discussie interessant in hoeverre je een *pokerface* op moet zetten als hulpverlener en/of je eigen waarden en persoonlijkheid in het werk neerzet. En hoewel ik in dit geval geen oordeel over haar had, is oordeel versus openheid/neutraliteit wel een issue. Aan de ene kant is het goed wanneer een begeleider een cliënt accepteert, aan de andere kant kan een begeleider er eigen gedachten over hebben. Ik kan bijvoorbeeld denken dat het iemand goed zal doen om uit de prostitutie te stappen, ook al zegt ze het zelf prima te vinden.

Ten slotte zal ik schuld, verantwoordelijkheid, en de slachtofferpositie van gedetineerden behandelen. Vanuit mijn stages weet ik dat er moeilijk verantwoordelijkheid voor de schuldvraag wordt genomen door gedetineerden. Dit zal ik in de scriptie verder uitwerken en behandelen hoe een geestelijk verzorger hiermee om kan gaan. Ook zal ik alternatieve methoden om met schuld in detentie om te gaan bespreken.

² Jacobs, G., 'Het uithouden van de spanning. Een beschouwing over preventie, empowerment en humanistisch geestelijk werk'. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 12 (Amsterdam 2002), p. 49-60

³ Baart, A., 'Box 24.2. Bedonderbaarheid en het object van pastoraat'. In: *Een theorie van de presentie* (Utrecht 2001), p. 110-111

2. Waarheid

Inleiding

Op de vraag naar wat waarheid is, is niet gemakkelijk een antwoord te geven. Het bestaan van een algemeen menselijke waarheid is twijfelachtig, en indien deze bestaat, moeilijk te omschrijven. Ik ben ervan overtuigd dat de zoektocht naar waarheid ook een persoonlijk proces in actie zet. Of er een soort van oplossing zal worden gevonden is nog maar de vraag, al zal iedereen er toch min of meer een verhouding mee moeten ontwikkelen om met een gerust hart door te kunnen leven. Zo'n verhouding kan ook zijn: de overtuiging dat er geen waarheid is. Omdat ik ervan overtuigd ben dat waarheid in ieder geval voor een deel subjectief is, wil ik proberen om op zoek te gaan naar een antwoord, maar heb ik niet het idee dat ik een antwoord zal vinden dat sluitend is voor iedereen of algehele voldoening voor mijzelf zal geven. Toch is de zoektocht naar waarheid iets menselijks wat al millennia lang speelt, en in die zoektocht is er wel degelijk iets te vinden wat ons meer kan vertellen over waarheid en menselijkheid. Over waarheid is veel geschreven vanuit de filosofie, en het ontbreekt in bijvoorbeeld de psychologie. Daarom zal ik de filosofische zoektocht naar waarheid door de geschiedenis van de westerse cultuur weergeven. Voordat ik dat doe, zal ik een paragraaf weiden aan het onderscheid tussen waarheid en werkelijkheid. Ik zal een aparte paragraaf weiden aan het nihilisme, de overtuiging dat er geen waarheid is, en aan het humanisme als reactie daarop. Daarnaast zal ik spiritualiteit behandelen, aangezien spiritualiteit ook aanspraken maakt op waarheid, en het Boeddhisme, omdat zij een interessante visie heeft op waarheid en werkelijkheid. Ik sluit het hoofdstuk af met mijn eigen opvattingen over waarheid aan de hand van de besproken literatuur. Bij de keuze van wat ik over waarheid behandel, houd ik mijn onderzoeksvraag in gedachten: *Welke rol spelen waarheid en leugen in de begeleiding van gedetineerden en prostituees?*

Waarheid, werkelijkheid en taal

Toen ik me in deze materie begon te verdiepen merkte ik dat ik moeite heb met het verschil tussen waarheid en werkelijkheid. Omdat wellicht meer mensen dit hebben zal ik het onderscheid uitwerken. Mijn gedachtegang was, dat hoewel ik niet wist of waarheid bestaat, er in ieder geval waarheden zijn als: 'Dit is een stoel', oftewel afspraken over wat waar en niet waar is. Echter maakt de afspraak over wat een stoel is, deel uit van waarheid of van de werkelijkheid? Ik denk nu dat het feit dat er een voorwerp dat wij stoel noemen bestaat, de

werkelijkheid is, terwijl de afspraak dat wij het een stoel noemen, waarheid is. Waarheid begint met taal, en volgens filosoof Nietzsche begint daarmee meteen de leugen. ‘Wat een willekeurige afbakeningen, wat een eenzijdige voorkeur voor nu eens de ene dan weer de andere eigenschap van een ding! Uit een vergelijking van de verschillende talen blijkt het bij woorden nooit op waarheid, nooit op een adequate uitdrukking aan te komen: want anders zouden er niet zoveel talen zijn. Het ‘ding op zich’ (dat zou juist de zuivere, zonder gevolgen blijvende waarheid zijn) is ook voor de taalvormer totaal ongrijpbaar en hij vindt het in het geheel niet nastrevenswaardig. Hij benoemt slechts de relaties der dingen tot de mensen en maakt voor deze expressie gebruik van de meest stoutmoedige metaforen.’⁴ Er zit iets alledaags en tastbaars in de werkelijkheid, werkelijkheid *is er*, terwijl waarheid afspraken zijn over zaken die voor ons belangrijk zijn. Eigenlijk zegt Nietzsche dat alleen de werkelijkheid waar(-heid) is, en hij gelooft niet in een waarheid buiten dat. Ik vind zijn uiteenzetting over de betrekkelijkheid van taal helder, omdat taal welke alles benoemt, niet op zoek is naar waarheid, maar ondertussen waarheid wel begint met taal, omdat taal nodig is om waarheid te definiëren.

Waarheid is meer algemeen terwijl werkelijkheid de realiteit en uniciteit van elk moment benadert. Werkelijkheid hoeft niet per se tastbaar te zijn, zo kunnen ook gevoelens of zoiets als sociale controle tot de werkelijkheid behoren. Werkelijkheid lijkt echter een stuk praktischer en concreter te zijn dan waarheid: ‘Terecht beklemtoont Radin, dat de werkelijkheidszin der primitieven geenszins onderdoet voor die van West-Europeanen: integendeel, zij kennen de natuur en haar krachten, en leggen een zeer praktische inslag aan de dag. In veel mindere mate echter bezitten zij wat we zouden kunnen noemen waarheidszin: zij betonen betrekkelijk weinig behoefte aan abstracte theorieën en zorgvuldig uitgedachte systemen van inzichten en normen.’⁵ Het lijkt erop dat als men gewoon *lééft*, dit werkelijkheid is, en als men op zoek gaat naar zin en betekenis en hier uitspraken over probeert te doen, men uitkomt bij waarheid. Door het ongrijpbare karakter van waarheid, is het moeilijk deze te vinden in het samenleven met andere mensen en tegelijk recht te doen aan de eigen beleving ervan. Het benaderen van waarheid wordt vaak gevangen in regeltjes, inzichten, leidraden, normen en waarden. Ik vraag me af of men door deze structuur dichterbij waarheid komt te staan of juist verderaf. Is er werkelijk zo’n contrast tussen waarheid en werkelijkheid? Ik zal hier later nog op terugkomen bij de paragraaf over het Boeddhisme.

⁴ Nietzsche, F., ‘Over waarheid en leugen in buiten-morele zin’. In: *Waarheid en cultuur* (Amsterdam 2003), p. 119

⁵ Radin, *Primitive Man*, pp. 11-41. In: Goudsblom, J., *Nihilisme en cultuur. Europese ideeëngeschiedenis in een sociologisch perspectief* (Amsterdam 2003), p. 180

Waarheid in de filosofie

Socrates zette het waarheidsprobleem in de oude Griekse cultuur in gang. Hij stelde dat men een absolute waarheid als criterium moet doen gelden, en tegelijkertijd dat men zijn eigen waarheden moet onderzoeken om dichterbij de absolute waarheid te kunnen komen, en eigen opvattingen niet zomaar voor lief moet nemen⁶. Men kan zowel op het ene als het andere aspect de nadruk leggen. Eigenlijk is het een dubbelzinnig gebod omdat het enerzijds stelt dat er een absolute waarheid kan bestaan en men geacht wordt daarnaar te leven, anderzijds dat geen enkele waarheid de juiste is en men op zoek moet blijven naar waarheid.

De twee oudste opvattingen over waarheid in de westerse filosofie zijn die van Plato en Aristoteles. Beide theorieën zijn correspondentietheorieën. Deze visie op waarheid is uitgedrukt ‘in the well-known words of Aristotle’s *Metaphysics*: ‘To say of what is that is not, or of what is not that it is, is false, while to say of what is that it is, or of what is not that it is not, is true.’ If we wished to adapt ourselves to modern philosophical terminology, we could perhaps express this conception by means of the familiar formula: ‘The truth of a sentence consists in its agreement with (or correspondence to) reality’.⁷ Correspondentietheorieën zijn gericht op de in directe ervaring aanwezige werkelijkheid: waarheid correspondeert met de feiten, of waarheid is in overeenstemming met de realiteit. Wanneer een niet-filosoof wordt gevraagd een theorie over waarheid te omschrijven, zal dit waarschijnlijk de correspondentietheorie zijn.⁸ Dit is de meest klassieke opvatting over waarheid, die draait om de empirie. Het veronderstelt het bestaan van een objectieve waarheid. De theorie sluit het geloof in God niet uit, maar houdt het dualisme in stand van geloof, gericht op de goddelijke openbaring, en de wetenschap, gericht op waarneembare werkelijkheid.

Daarnaast zijn er allerlei andere filosofische opvattingen over waarheid in de geschiedenis ontstaan. ‘Met de Reformatie herleeft de verscheidenheid aan officieel erkende dogma’s. Daarmee wordt ook het socratisch probleem weer actueel, welke van de gangbare opvattingen de ware is.’⁹ Montaigne gaf de aanzet tot een beweging waarbij onder meer Pyrrho werd aangehaald om aan te tonen dat het intellect geen onderscheid kent tussen waar en vals. ‘Opvatting en gewoonte horen bij elkaar: wat men doet, hangt af van wat men denkt.’¹⁰ ‘Dit is de kern van Montaigne’s overwegingen: dat alle mensen er het best aan doen de zeden en de

⁶ Goudsblom, J., *Nihilisme en cultuur. Europese ideeëngeschiedenis in een sociologisch perspectief* (Amsterdam 2003), p. 141

⁷ Tarski, A., ‘The semantic conception of truth and the foundation of semantics (1944)’. In: Martinich, A.P. (red.), *The philosophy of language* (New York Oxford, 1996), p. 62

⁸ Craig, E. (ed.), *The shorter routledge encyclopedia of philosophy* (New York 2005), p. 1027

⁹ Goudsblom, J., *Nihilisme en cultuur. Europese ideeëngeschiedenis in een sociologisch perspectief* (Amsterdam 2003), p. 149-150

¹⁰ *Ibidem*, p. 151

godsdienst van hun land te respecteren, wat een ander houvast is hen niet gegeven.’¹¹ Deze beweging sluit een transcendente werkelijkheid uit. Het toont verwantschap met het sociaal constructivisme, welke ervan uitgaat dat waarheid wordt geconstrueerd door sociale processen bepaald door de geschiedenis en de cultuur.¹²

De coherentietheorie is nooit precies geformuleerd. ‘The most we can say by way of a general definition is that a set of two or more beliefs are said to cohere if they ‘fit’ together or ‘agree’ with one another. Typically, then, a coherence theory of truth would claim that the beliefs of a given individual are true to the extent that the set of all their beliefs is coherent. Such theories, thus, make truth a matter of a truth bearer’s relations to other truth bearers rather than its relations to reality.’¹³ De meeste coherentietheorieën veronderstellen dat er geen realiteit is buiten de mentale realiteit. Minimalistische waarheidstheorieën (*deflationary theories*) zijn theorieën over wanneer men waarheid toeschrijft. Ze gaan niet over wat waarheid is, maar over wat we zeggen wanneer we een uitspraak doen over waarheid, en veronderstellen dat er niet zoiets als waarheid bestaat, maar er enkel beschrijvingen van waarheid bestaan. Ze zien waarheidstheorieën als theorieën die iets proberen te analyseren dat niet bestaat.¹⁴

Twee verschillende theorieën over waarheid staan allebei bekend onder de naam pragmatisme. De eerste is de consensustheorie welke stelt dat een ware bewering datgene is waarover unanieme overeenstemming bestaat tussen mensen die er genoeg relevante ervaringen mee hebben om het te kunnen beoordelen. De tweede is de instrumentele theorie die alléén wordt geverifieerd en bevestigd wanneer het gedrag dat eruit voortvloeit op lange termijn voordelige resultaten met zich meebrengt voor degene die de theorie aanhangt. Beide theorieën zien de feiten als irrelevant voor het bepalen van de waarheid van de veronderstelling.¹⁵

Het nihilisme

Wegens ruimtegebrek heb ik ervoor gekozen om het boek van Derrida die schrijft over Nietzsche¹⁶, welke ik heb vermeld in het onderzoeksvoorstel, niet te gebruiken, maar me in deze paragraaf te houden bij het proefschrift *Nihilisme en cultuur. Europese ideeëngeschiedenis in een sociologisch perspectief*, inmiddels een klassieker, van Goudsblom,

¹¹ Goudsblom, J., *Nihilisme en cultuur. Europese ideeëngeschiedenis in een sociologisch perspectief* (Amsterdam 2003), p. 153

¹² Wikipedia, *Truth* (2009). Gevonden 24 september 2009 op het WWW: <http://en.wikipedia.org/wiki/Truth>

¹³ Craig, E. (red.), *The shorter routledge encyclopedia of philosophy* (New York 2005), p. 1026

¹⁴ *Ibidem*, p. 1027

¹⁵ *Ibidem*

¹⁶ Derrida, J., *Sporen. De stijlen van Nietzsche* (Amsterdam 2005)

voormalig hoogleraar *sociologie* aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn boek is hierboven al geciteerd.

Zowel religieuze, culturele als filosofische ontwikkelingen hebben eraan bijgedragen dat in de negentiende eeuw het nihilisme is ontstaan. Gezien vanuit het culturele aspect, zijn door de ontwikkelingen van de moderne tijd, waarin het leven steeds complexer is geworden en groepswaarheden moeilijker zijn te onderscheiden, bestaande zekerheden uiteen gevallen.

‘Het individu gaat twijfelen aan iedere waarheid, wanneer hij zich in geen enkele groep meer thuis voelt, en wanneer geen enkele groep nog vat op hem heeft.’¹⁷ Vanuit het religieuze aspect geldt dat de kerk aan macht is verloren en het geloof in het bestaan van god voor de meeste mensen in de westerse cultuur aan kracht heeft ingeboet. Vanuit de filosofie bezien ligt er in de oude Griekse cultuur al een kiem voor de nihilistische problematiek:

‘Waarschijnlijk doen we de historie geweld aan, wanneer we het conflict tussen Gorgias en Socrates beladen met alle implicaties van de moderne nihilistische problematiek. In potentie zijn ze hier echter zeker al aanwezig: het ‘ken vóór alles de waarheid’, en het ‘niets is waar’ vormen twee antipolen die, met elkaar in contact gebracht, onvermijdelijk kortsluiting maken.’¹⁸ Het is logisch dat in de moderne tijd het voor veel mensen niet meer duidelijk is wat waarheid is. Er zijn te weinig aanknopingspunten, de mens is op zichzelf aangewezen voor het vinden van waarheid. Dat heeft geleid tot het nihilisme, een stroming die het meest duidelijk is verwoord door filosoof Nietzsche. Voor Nietzsche betekent het nihilisme dat alle waarden hebben afgedaan; alles is tevergeefs, het leven heeft geen doel en geen zin, en wanneer men wel zin geeft aan het leven is dit een valse en onhoudbare interpretatie.

‘Gomperts komt nog het dichtst bij een definitie, als hij het woord nihilisme een term noemt, die op het *ontbreken* van waarheid en waarden de nadruk legt.’¹⁹ In abstracte zin is het mogelijk dat er geen waarheid en waarden bestaan, in de vorm van het nihilisme, in de praktijk blijkt dat waarheid en waarden onlosmakelijk zijn verbonden met ons bestaan. Het nihilisme in zijn puurste vorm is onhoudbaar in de praktijk, en daarom wordt het woord ‘nihilisme’ steeds gebruikt als een begrip gemengd met andere factoren.

Nihilisme en humanisme

Vanuit het nihilisme waarin waarden en waarheid zijn verketterd, zijn stromingen opgekomen die proberen om waarheid en waarden opnieuw vorm te geven. Een belangrijke stroming die

¹⁷ Goudsblom, J., *Nihilisme en cultuur. Europese ideeëngeschiedenis in een sociologisch perspectief* (Amsterdam 2003), p. 113

¹⁸ Ibidem, p. 135

¹⁹ Ibidem, p. 16

in de negentiende eeuw is ontstaan is het humanisme. Van Praag, ook wel de grondlegger van de humanistische beweging genoemd, heeft een artikel geschreven over het nihilisme vanuit een humanistische visie.²⁰ Hij schetst in dit artikel eerst hoe door de industriële revolutie gemeenschappelijke groepen zijn ontbonden of ontwricht, en de vernumming is ontstaan: de moderne mens is nummer in een egaal, massaal geheel. Daarmee hangt samen een tekort schieten van de geestelijke spankracht van de mens ten aanzien van zijn verantwoordelijkheden. Het resultaat van de massificatie is het nihilisme. Van Praag onderscheid enerzijds het principieel nihilisme, de overtuiging dat geen enkele levensovertuiging houdbaarheid bezit, anderzijds het sociaal nihilisme, dat geen enkele overtuiging als waardevol erkent, waarbij hij de laatste als een veel ernstiger probleem ziet. Er zijn gradaties in het sociaal nihilisme te onderscheiden van volstrekte ongebondenheid en egoïsme, via kleurloosheid en innerlijke leegte, tot deellovertuigingen die het zicht op het geheel vertroebelen. Tegenover deze maatschappelijke tendens heeft het humanisme de volgende boodschap tot de mensen: ‘de oproep om niet te blijven in ongebondenheid of in de conventie, maar om door te dringen tot eigen wezen, waarin de mens iets ontdekt van krachten, mogelijkheden en waarden, die het menselijk leven uitlichten uit het automatisme en er een geheel eigen richting aan geven.’²¹

Zij wil proberen de mensen de moed te laten opbrengen om tot zelfinzicht te komen via vragen als: wat is de mens, wat kan hij weten, wat moet hij doen? Het nihilisme representeert volgens Van Praag een onvolledig mens-zijn en met het humanisme probeert hij ‘de mens te wekken tot een mens-zijn, dat in zichzelf weliswaar niet volmaakt is, maar zo volledig mogelijk tracht te verwezenlijken wat er in beginsel in die mens gegeven is.’²² Nadat Nietzsche religie heeft afgebroken, komt het humanisme met een levensovertuiging die zijn vertrouwen stelt in het menselijk potentieel dat in ieder mens aanwezig is.

Het Boeddhisme

Het Boeddhisme wordt beschouwd als één van de vijf grote wereldgodsdiensten. Eigenlijk is het geen religie maar een levensfilosofie en wezenlijk anders dan de religies Christendom, Islam, Hindoeïsme en Jodendom. Boeddhisme benadrukt het leven in deze realiteit en erkent geen god of ware wereld buiten ons; er is geen absolute opvatting van waarheid. Het gaat om het bewust leven in de werkelijkheid. Ik behandel het Boeddhisme omdat zij een interessante

²⁰ Praag, J.P. van, ‘Nihilisme’. In: Derkx, P. (red.), *J.P. van Praag om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. (Utrecht 2004), p. 90-98

²¹ Ibidem, p. 96

²² Ibidem, p. 98

visie heeft op waarheid en werkelijkheid, en gebruik daarbij twee artikelen van de Boeddhistische wetenschapper Nagel. Boeddha was een mens, geboren onder de naam Gautama, die waarschijnlijk leefde van 560-480 voor Christus. Hij heeft een meditatieve innerlijke houding ontwikkeld en daarmee veel mensen geïnspireerd tot navolging. De naam Boeddha betekent 'Ontwaakte', Verlichte.²³ Boeddha heeft altijd gezegd dat men hem niet moet vereren. Ook Jezus heeft overigens gezegd dat de men het koninkrijk van God in zichzelf zal vinden en niet via de verering van hem.

Het Boeddhisme legt de nadruk op het leven ervaren zoals het is. Het lijkt simpel om uit te gaan van wat er is, maar het is erg moeilijk omdat de mens geneigd is zich vast te klampen aan zekerheden en niet kan leven met het gegeven dat alles in dit leven vergankelijk is.

'Omdat we onze eigen vergankelijkheid in de grond niet willen aanvaarden, hebben we ons bestaan ook gestoffeerd met zekerheden en met attributen die de vergankelijkheid op een afstand moeten houden. En het volhouden van zo'n existentiële leugen kost steeds meer moeite. Het breekt ons ook op. Hoe meer je de vergankelijkheid op een afstand probeert te houden en je vastklampt aan alles wat je hebt, des te erger treft je de vergankelijkheid van alles.'²⁴ Het lijkt alsof het Boeddhisme het aardse leven niet erkent of waardeert, maar het tegendeel is het geval. Het middel dat het Boeddhisme geeft om het leven te ervaren zoals het is en het leven, inclusief de vergankelijkheid, onder ogen te zien, is het beoefenen van meditatie. 'Jezelf terugtrekken in meditatie is niet: jezelf verharderen, maar: de toegang zoeken tot het onder ogen zien en aanvaarden van je eigen kwetsbaarheid en zo meer open kunnen zijn voor de kwetsbaarheid van anderen. Hun bestaan is van dezelfde ongrijpbare en onuitsprekelijke waarde als het jouwe. Wij zijn ten diepste verwant, in waarde en in wel en wee. Ook de schoonheid van de natuur is uiteindelijk van een andere aard voor wie durft te leven in de kwetsbaarheid van het bestaan.'²⁵

Men zou kunnen stellen dat het Boeddhisme sterke verwantschap heeft met het nihilisme, omdat het uitgaat van het idee dat men zich niet moet laten leiden door aardse verlangens en materiële zaken, die slechts illusie zijn. Volgens Goudsblom vertegenwoordigt het Boeddhisme zelfs bij uitstek het nihilisme: '...zien we dat het nihilisme zich in tweeërlei richting kan ontwikkelen: ofwel tot waarden-nihilisme, vertegenwoordigt door de praktische materialisten, ofwel tot zijns-nihilisme, vertegenwoordigt door het Boeddhisme. Beide zeggen: alles is vals, alles is bedrog, maar zij trekken hieruit tegenovergestelde conclusies.

²³ Nagel, B., 'De Boeddha – toonbeeld van vrede'. In: *Speling* 1 (1989), p. 71-76

²⁴ Nagel, B., 'Vergankelijkheid en de waarde van de natuur in het Boeddhisme'. In: *Speling* 4 (1989), p. 55

²⁵ Ibidem, p. 58

Het waarden-nihilisme verwerpt alle geestelijke waarden als holle frasen, en laat alleen de ‘Willen zum blossen Dasein’ gelden; het zijns-nihilisme ontzegt iedere zin aan de materiële werkelijkheid, die slechts schijn is, en cultiveert een hoger geestelijk goed.’²⁶

Leven volgens illusies, wat verband houdt met liegen, wordt door het Boeddhisme als iets menselijks beschouwd. Maar het gaat ook uit van iets die verder reikt dan dat. Over wat dit hoger geestelijk goed precies inhoudt, worden minder woorden gewijd dan aan wat het niet is, aan theorieën over het leven, en aan wat methoden zijn om er te komen. Nagel schrijft: ‘Pas gaandeweg kunnen we de niet te fixeren ongrijpbare en onuitsprekelijke waarde ervaren van een leven dat zich niet het leven vastklampt, maar zichzelf ervaart ‘zoals het is’. Wie de ‘leegte’-ervaring tot zich toelaat zal daarin gaandeweg iets kunnen ervaren van wat sommige Boeddhisten aanduiden met ‘dat’.²⁷ Hoewel het nihilisme niet uitgaat van iets geestelijks, is er misschien een vorm van nihilisme nodig, zoals zin ontzeggen aan de materiële werkelijkheid, om tot de geestelijke toestand waar het Boeddhisme naar streeft te komen.

Postmodernisme en spiritualiteit

Van IJssel deed promotieonderzoek naar *spiritualiteit en humanistisch geestelijke begeleiding* aan de Universiteit voor Humanistiek en schrijft over de spanningen tussen postmodernisme en spiritualiteit.²⁸ Het postmodernisme is aan het einde van de twintigste eeuw opgekomen. Volgens deze stroming bestaat er geen gemeenschappelijke waarheid, enkel verschillende waarheden naast elkaar. Je kan het postmodernisme zien als een manier om vrij te breken uit allerlei denkkaders, opgelegd vanuit zowel de wetenschap en filosofie als vanuit religie. Sinds het einde van de twintigste eeuw is er ook veel interesse ontstaan voor spiritualiteit. Postmodernisme en spiritualiteit hebben verschillende ideeën over waarheid en werkelijkheid. De postmoderne opvatting gaat ervan uit dat er enkel subjectieve waarheid bestaat, terwijl spiritualiteit in de veelzijdigheid en subjectiviteit van het leven eenheid en transcendentie erkent. ‘Een cruciaal begrip binnen het postmoderne denken is de term ‘deconstructie’. Grofweg komt dit neer op het volgende: alle essentialistische aannames voor wat betreft de aard van de mens en de werkelijkheid blijken illusoir te zijn. Er is geen waarheid, dat wil zeggen geen universele visie op de realiteit, er is geen manier om deze te kennen (objectiviteit) en de mens heeft geen transcendente kern in het diepst van zijn Wezen (ibid.).

²⁶ Goudsblom, J., *Nihilisme en cultuur. Europese ideeëngeschiedenis in een sociologisch perspectief* (Amsterdam 2003), p. 48-49

²⁷ Nagel, B., ‘Vergankelijkheid en de waarde van de natuur in het Boeddhisme’. In: *Speling* 4 (1989), p. 56

²⁸ IJssel, S. van, ‘Voorbij het dualistisch denken. Over de spanningen tussen postmodernisme en spiritualiteit’. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 13 (2003), p. 39-50

Intrinsiek aan spiritueel georiënteerde praktijken en ideeën zijn echter aannames van een ultieme realiteit, van hoger weten en een waar Zelf. (...) Dit betekent echter niet dat elke vorm van spiritualiteit ook uitgaat van expliciete metafysische grondslagen. Integendeel, stromingen zoals het zen-boeddhisme kennen juist een grote terughoudendheid ten aanzien van overkoepelende metafysische theorieën. Daarin schuilt namelijk het gevaar zich niet meer onbevangen open te stellen voor de werkelijkheid zoals deze zich aan de mens aandient, terwijl dit nu juist als doel van meditatie en meditatief handelen kan worden gezien.’²⁹ De terughoudendheid in omschrijvingen van de ervaring van een transcendente werkelijkheid had ik zelf ook geconcludeerd in de paragraaf over het Boeddhisme.

Spiritualiteit kent net als het postmodernisme veel gewicht toe aan de waarde van subjectiviteit. De ervaring van transcendentie gaat via het subject. ‘De paradoxale ontologie houdt in dat er een relatief aspect is van realiteit en identiteit, contextgebonden en veranderlijk. Dit komt overeen met de vorm van subjectiviteit waar het postmodernisme aan refereert. Er is echter ook een absoluut aspect aan realiteit en identiteit. Dit aspect is oneindig, staat buiten de tijd, kenmerkt zich door heelheid, volledigheid en eeuwigheid.’³⁰ Hierin herken ik mijn eigen opvatting van de dominantie van subjectiviteit boven objectieve waarheid, en tegelijk het voorzichtige geloof dat er meer is dan dat, waarbij de subjectieve ervaring wel een cruciale rol speelt.

Waarheid als openbaarwordingsgebeuren

Een vrij recente filosofische opvatting van waarheid is waarheid als openbaarwordingsgebeuren. ‘Wat waarheid is, deze Pilatusvraag kan op vele manieren beantwoord worden. Van de talloze definities, in de loop der tijd gegeven, zijn in dit verband het meest relevant die, welke de nadruk leggen op het element *onverborgenheid*: de onverborgenheid, waarin de schijn der dingen doorzichtig wordt, en de eigenlijke aard van de wereld aan het licht komt, inclusief de zin en bestemming van het leven. De waarheid kennen betekent dan zoveel als in het bezit zijn van de enig juiste voorstelling van zijn en welzijn. Wie enigermate bewust leeft, neemt afstand naar twee kanten: van zijn eigen impulsen en van de omringende werkelijkheid zoals die zich in de naïeve waarneming voordoet.’³¹

²⁹ IJssel, S. van, ‘Voorbij het dualistisch denken. Over de spanningen tussen postmodernisme en spiritualiteit’. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 13 (2003), p. 40

³⁰ Ibidem, p. 44

³¹ Goudsblom, J., *Nihilisme en cultuur. Europese ideeëngeschiedenis in een sociologisch perspectief* (Amsterdam 2003), p. 107

Deze waarheidsopvatting wordt verwoord door Duintjer, die als voormalig hoogleraar *kennisleer en metafysica* aan de Universiteit van Amsterdam, daar vervolgens filosofie en spiritualiteit bestudeerde. Je zou kunnen zeggen dat Nietzsche waarheid heeft afgebroken, terwijl Duintjer de mogelijkheid van waarheid weer opbouwt; waarheid die men zelf moet ontdekken. Hierdoor komt er ruimte vrij voor opvattingen die zich bezig houden met het zoeken naar waarheid, zoals spiritualiteit. Duintjer beschrijft waarheid als volgt: ‘Waarheid in de zin van: *manifestatie* of bewustwording *van* wat dan ook in de *werkelijkheid*, om ons en in ons. Hoe minder angst voor waarheid, hoe minder reden voor zorg om de toekomst. Het ‘spirituele leerproces’ waar ik mij sinds decennia bij betrokken voel, is niet alleen steeds verenigbaar gebleken met het ‘volgen van waarheid’, ik realiseer me nu dat beide betrekking hebben op hetzelfde.’³² Er kan van alles aan de gang zijn in ons, maar men moet zich afvragen wat het waard is daarvan de leiding te hebben; wat leidt ons in feite. Volgens Duintjer is waarheid en het verlangen ernaar, het zich toeleggen op waarheidsvinding, het meest belangrijk, belangrijker dan begeerten, angsten, meningen en voorstellingen, en is het nodig om zich onvoorwaardelijk aan het leerproces over te geven waarin datgene wat tot dan toe verborgen was, zich aandient. ‘Waarheid in de door mij bedoelde elementaire en omvattende zin heeft minstens te maken met openbaarwording en blijken te zijn. Geen enkele betekenis van ‘waarheid’ wil ik daarmee uitsluiten, alle gangbare betekenissen lijken ‘besloten’ te liggen in die elementaire zin van waarheid, zij het soms als een afgeleide of uitloper.’³³ Het gaat dus om ‘aan de dag komen’ of ‘aan het licht komen’. Men kan zich in een waarheidsruimte bevinden.

Duintjer ontleent veel van zijn theorie aan filosoof Heidegger. Ze zien beiden waarheid als een temporeel proces van onthulling en verhulling. Waarheid is iets tijdelijks dat zich ontsluit, het is steeds weer anders, en het is hoe dan ook eindig. Er bestaat niet zoiets als oneindigheid of oneindige onverborgenheid, oftewel er is geen absolute waarheid. Er is wel verborgenheid die een onafzienbare overvloed in zich bergt van mogelijke ‘ontbergingen’.

Dit is een fenomenologische opvatting van waarheid. In de fenomenologie gaat het om de subjectieve ervaring van waarheid. Wat iemand ervaart is waar, aldus Heidegger. Een voorbeeld is dat wanneer iemand gelooft in een monster onder zijn bed, je wel kunt zeggen dat het monster niet bestaat, maar dat het monster voor die persoon er wel degelijk echt is.³⁴ De fenomenologische opvatting van waarheid is wezenlijk anders dan de klassieke opvatting

³² Duintjer, O., ‘Over het primaat van waarheid (als openbaarwordingsgebeuren)’. In: *Onuitputtelijk is de waarheid* (2002), p. 73

³³ Ibidem, p. 75, 76

³⁴ Uitspraak van docent Ruud Kaulingfreks (gesprek, 28 oktober 2009)

(de correspondentietheorie), waarin waarheid objectief wordt benaderd, als overeenkomend met de feiten, met de empirie.

Heidegger gaat niet uit van het bestaan van iets oneindigs, absoluuts of goddelijks in de verborgenheid, maar hij keert zich er ook niet helemaal voor af. Ergens houdt hij de mogelijkheid open.³⁵ Duintjer erkent wel dat er iets transcendent bestaat: ‘Anders gezegd: wanneer het menselijk zelf contact onderhoudt met de *ingang* van onze factische waarheidsruimte, waar deze *raakt* aan de verborgenheid en wat die in petto heeft aan mogelijke waarheid. In die ‘zone’, bij dat ‘convergentiepunt’ van verborgenheid en onverborgenheid, kunnen die beide beseft en ervaren worden. Daar kan eindig ‘waarheidslicht’ opgevangen worden uit het verborgene, juist zonder behoefte om in die verborgenheid op te gaan. Dus zó dat de aandacht zich ten volle kan richten op wat dan per situatie aan de dag komt. De hier bedoelde uitdrukkelijke ‘transcendentie’ is en blijft een mogelijkheid van *mensen op aarde*.’³⁶ Transcendentie is het moment waarop iets zich uit de verborgenheid onderscheidt en aan het licht komt, waarbij tegelijkertijd een besef voelbaar is van het onbekende; de verborgenheid. Wanneer men zich in een waarheidsruimte bevindt, kan men dus tegelijk het verborgene ervaren zonder zichzelf erin te verliezen, zonder erin op te willen gaan. Dit zijn momenten waarop een mens zichzelf kan overstijgen, bijvoorbeeld door middel van creativiteit. Duintjer ziet transcendentie als iets van de mensen en niet als een hogere werkelijkheid die kan bestaan buiten de mens om. Een eventuele externe zin van het menselijke waarheidsbesef blijft voor de mens verborgen, en men weet nooit wat er zich morgen aan waarheid zal aandienen; de mens heeft er geen controle over als waarheid aan het licht komt.

Eigen opvattingen over waarheid

Aan de hand van bovenstaande paragrafen zal ik proberen uitspraak te doen over hoe ik het begrip waarheid interpreteer. Opvattingen die aanspraak doen op een absolute, objectieve waarheid, zoals de correspondentietheorie, spreken me het minst aan, hoewel ik in de praktijk toch regelmatig uitga van een door feiten verifieerbare waarheid. Ik vond het interessant en bevrijdend om het nihilisme te verkennen, omdat het idee dat er geen waarheid bestaat de klassieke opvatting relativeert. Theorieën die mij het meest aanspreken zien waarheid als iets dat niet vast staat en weten dat het moeilijk te definiëren en te vangen is, maar die wel de

³⁵ Duintjer, O., ‘Over het primaat van waarheid (als openbaarwordingsgebeuren)’. In: *Onuitputtelijk is de waarheid* (2002), p. 79

³⁶ Ibidem, p. 82

mogelijkheid en het belang van waarheid erkennen. Deze opvatting vind ik sterk terug bij Duintjer. Het herkenbare bij Duintjer vind ik hoe hij verwoordt hoe men met waarheid kan samenvallen wanneer waarheid zich aandient.

Mijn realisatie dat waarheid en werkelijkheid verschillend zijn, komt in een ander licht te staan bij het lezen van Nagel, Van IJssel en Duintjer. Het Boeddhisme, spiritualiteit en waarheid als openbaarwordingsgebeuren, vinden hun weg naar waarheid *via* de werkelijkheid. Dit staat tegenover het idee van een hogere waarheid buiten het aardse leven. Duintjer gebruikt de termen waarheid en werkelijkheid zelfs vaak door elkaar heen. Het Boeddhisme legt de klemtoon op het opzij zetten van aardse verlangens en zogenaamde zekerheden, waarin het een connectie heeft met Duintjer, en legt de nadruk op de vergankelijkheid van het leven. Men moet zich niet door aardse zaken mee laten slepen, maar ernaar streven om de werkelijkheid zoals die echt is te ervaren, 'om te leven in de kwetsbaarheid van het bestaan.'³⁷

Een groot pluspunt van het Boeddhisme vind ik dat zij heel praktisch is. Zij komt met methoden hoe men op een werkelijke, ware manier kan leven, bijvoorbeeld via meditatie. Meditatie brengt mij zelf dichterbij de realiteit, waardoor het leven gemakkelijker te dragen is, en het doet me beseffen dat ik onderdeel ben van een groter geheel. In het postmodernisme en in spirituele stromingen herken ik de dominantie van de subjectieve ervaring boven objectiviteit, en ook spiritualiteit gaat uit van een groter geheel.

Volgens Duintjer moet men actief op zoek gaan naar waarheid, maar het bevindt zich in het hier en nu, in de werkelijkheid om ons en in ons, waarbij hij ervoor waarschuwt dat men zich niet moet laten leiden door angsten, verlangens, behoeften en ego. Als ik het lees weet ik wat hij bedoelt, en het is prachtig verwoordt, maar de vraag bekruipt me hoe iemand kan weten of hij dat wat zich aandient ziet in zijn pure vorm, in het licht van waarheid, of door de eigen bril van angsten en begeerten. Ik denk dat intuïtie een grote rol kan spelen in het vinden van waarheid. Ik ken het gevoel dat ik kan samenvallen met mezelf en de omgeving, dat alles klopt, dat ik dichtbij mezelf sta en oprecht kan communiceren met de wereld om me heen. Ik denk dat Duintjer dit soort ervaringen bedoelt. Ik heb sterk het gevoel dat er een verbinding is tussen werkelijkheid en waarheid. Ik geloof niet dat waarheid iets is *buiten* het aardse leven en dat alles op aarde illusies zijn waar men zich niet door mee moet laten slepen. Ik vind het alleen in de praktijk niet zo eenvoudig om binnen de werkelijkheid waarheid te kunnen onderscheiden. Ik herken veel in het humanisme, waarbij ik leven volgens het menselijk potentieel zie als leidraad tot leven in waarachtigheid.

³⁷ Nagel, B., 'Vergankelijkheid en de waarde van de natuur in het Boeddhisme'. In: *Speling* 4 (1989), p. 58

Een term die ik graag gebruik, en niet als zondanig in literatuur heb gevonden, is ‘eigen waarheid’. Ik zie eigen waarheid als waarheid van een persoon op een bepaald moment, een waarheid van het hart. Men kan daar elk moment naar op zoek gaan, en er in meerdere of mindere mate mee samenvallen. Samenvallen met zichzelf is een andere beschrijving van eigen waarheid. Wanneer men samenvalt met zichzelf bevindt men zich in het licht, vergelijkbaar met de ontbergingen uit het verborgene van Duintjer. Er is ontvankelijkheid voor nodig om tot die ervaring te komen, en het volgen van regels en geboden en een sterke focus op rationaliteit, wanneer die de ontvankelijkheid in de weg staan, kunnen er een negatieve invloed op hebben. Samenvallen met zichzelf of (eigen) waarheid vinden is een levensproces, een manier om zichzelf te vinden, zichzelf te kunnen zijn en zich te ontplooien. Ik geloof dat het ervaren van waarheid is als er een connectie bestaat met een groter verband dan het eigen leven, wat kan leiden tot een ervaring van zingeving, van betekenis. Intuïtie is een belangrijk hulpmiddel en maakt de connectie met een groter geheel. Dit kan in verband worden gebracht met spiritualiteit of transcendentie, waarbij de term transcendentie mij vooral aanspreekt, omdat daarbij de nadruk ligt op dat het iets aardse is van mensen, en niet een hemels gebeuren dat los staat van de mens. Voor mij zijn waarheid en transcendentie met elkaar verbonden. Waarheid ontstaat via contact met de wereld, het is zichzelf vinden *in* de werkelijkheid. Waarheid ontvouwt zich via de mens, de toegang is via ons te vinden. De Joodse opvatting dat God zich uit via de mens, en de mens nodig heeft om zich te kunnen manifesteren, spreekt me aan. Wanneer mensen goede dingen doen, wordt het goddelijke zichtbaar. Wanneer het woord ‘God’ wordt vervangen door ‘waarheid’, lijkt dit veel op de theorie van Heidegger en Duintjer. Volgens Heidegger hangt ‘de mate waarin en de wijze waarop het waarheidsgebeuren ons bereiken kan, minstens méde van ons af.’³⁸ En de mens erváart het wanneer hij samenvalt met waarheid.

³⁸ Duintjer, O., ‘Over het primaat van waarheid (als openbaarwordingsgebeuren)’. In: *Onuitputtelijk is de waarheid* (2002), p. 82

3. Liegen

Inleiding

In eerste instantie wilde ik een scriptie schrijven over het onderwerp liegen, tot ik erachter kwam dat liegen ingaan tegen waarheid is. Daarom wilde ik ook in de scriptie uitzoeken wat waarheid is. Waarheid is in de wetenschap vooral behandeld vanuit de filosofie. In het hoofdstuk over waarheid heb ik nog geen verbinding gelegd met de doelgroepen uit mijn centrale onderzoeksvraag, gedetineerden en prostituees. Bij liegen zal ik het anders aanpakken. Ten eerste omdat liegen in de wetenschap vanuit een andere invalshoek wordt benaderd, voornamelijk vanuit psychologie. Vanuit filosofie is er weinig over bekend. Ten tweede omdat liegen minder abstract en meer praktisch is dan waarheid. Daarom heb ik liegen wel meteen verbonden aan de doelgroepen gedetineerden en prostituees, zodat ik via hun levens de leugen kan onderzoeken. Tenslotte is het aan mij om vanuit deze verschillende benaderingen één geheel te maken, en alles te koppelen in het laatste hoofdstuk over begeleiding. Over liegen is in de wetenschap vooral geschreven vanuit de psychologie, terwijl over waarheid vooral is geschreven vanuit de filosofie. Omdat humanistiek verschillende wetenschappelijke disciplines combineert is er een multi-disciplinaire benadering mogelijk in deze scriptie.

Net als bij waarheid het geval was, is het vanwege de omvang van de scriptie niet mogelijk om in deze scriptie een volledig overzicht te geven van het verschijnsel liegen. Bij het schrijven houd ik de centrale onderzoeksvraag in mijn achterhoofd, namelijk: *Welke rol spelen waarheid en leugen in de begeleiding van gedetineerden en prostituees?*. Ik ga ervan uit dat liegen inhoudt dat er wordt ingegaan tegen waarheid. Zoals ik heb laten zien bestaan er over waarheid verschillende opvattingen. Aan de ene kant bestaat de correspondentietheorie over waarheid: waarheid correspondeert met de feiten, of waarheid is in overeenstemming met de realiteit. Aan de andere kant is er de fenomenologische opvatting van waarheid, waarbij het gaat om de subjectieve ervaring van waarheid, zoals bijvoorbeeld in waarheid als openbaarwordingsgebeuren. Bij liegen kan een onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds liegen als ingaan tegen waarheid volgens de klassieke opvatting, waarbij bijvoorbeeld niet de feiten worden verteld wanneer daarnaar wordt gevraagd, en anderzijds liegen als ingaan tegen waarheid volgens de fenomenologische opvatting, waarbij het niet duidelijk is waar waarheid ophoudt en liegen begint (en andersom), het schemergebied tussen waarheid en leugen.

Eerst zal ik een algemene verkenning over het onderwerp geven, waarbij ik een paar vormen van liegen behandel die ik wil inzetten in het vervolg van de scriptie. Ik gebruik hierbij voornamelijk literatuur van Lerner³⁹ als richtlijn, die met een psychologische benadering inzicht biedt in de vragen hoe liegen werkt en waarom mensen liegen. Ze plaatst het in een maatschappelijke context wat ook toepasbaar is bij het liegen van gedetineerden en prostituees, en behandelt vooral het schemergebied van leugens. Daarna zal ik me toespitsen op het liegen van gedetineerden en vervolgens van prostituees, om via hun levens te kijken naar het onderwerp liegen. Hierbij komen andere vormen van liegen en bijbehorende verschijnselen aan de orde. Ik gebruik daarbij literatuur specifiek gericht op deze doelgroepen. Tenslotte behandel ik het maatschappelijke liegen over bepaalde groepen in de samenleving en over bepaalde menselijke eigenschappen.

³⁹ Lerner, H. G., *Waarom vrouwen liegen. Misleiding als middel* (Baarn 1993)

Vormen van liegen

White lies

Bij het lezen over dit onderwerp blijkt dat er veel soorten liegen bestaan, en dat de gemiddelde mens twee keer per dag liegt. Liegen bij kinderen wordt soms gezien als een positief, emancipatoir proces waarin het kind zijn eigen identiteit ontdekt. Zoals ik in de inleiding al heb omschreven, stond ik eerder vrij negatief tegenover liegen en was ik in de veronderstelling dat ik zelf weinig loog. Mede dankzij mijn stages met gedetineerden ben ik erachter gekomen dat dit niet waar is, en dat ik zelf ook regelmatig vormen van liegen toepas. Het is niet zo dat liegen altijd maatschappelijk onacceptabel is. Integendeel, sommige soorten liegen worden vereist om sociaal te kunnen functioneren. Dit worden *white lies* genoemd. *White lies* variëren van tegen iemand zeggen dat je zijn nieuwe broek leuk vindt terwijl je hem lelijk vindt om de ander niet te beledigen, tot hielen likken naar de baas in de hoop op een promotie. Dit zijn maatschappelijk geaccepteerde, door de medemens vaak zelfs veronderstelde manieren van liegen, en degene die dit soort leugens niet wil vertellen zal eerder een rare snuiter worden gevonden dan iemand die hier bekwaam in is. Je zou kunnen zeggen dat *white lies* waarheid representeren zoals wij graag willen dat die is. Zoals bij alle vormen van liegen geldt, is het moeilijk te bepalen wat precies de waarden en normen zijn die bepalen waar de scheidslijn ligt van acceptabel en onacceptabel liegen, en het kan per persoon en per (sub)cultuur in grote mate verschillen wat de visie hierop is.

Verzwijgen en geheimen

De omgekeerde variant van een leugen vertellen omdat het van je wordt verwacht, is iets níét zeggen tegen de ander. Verzwijgen kan ook een vorm zijn van liegen. Het is natuurlijk niet zo dat men altijd alles moet vertellen wat men weet, heeft meegemaakt of wat er in hem of haar omgaat, en dat men anders een leugenaar wordt gevonden. Bepaalde vormen van verzwijgen worden echter wel kwalijk gevonden en kunnen worden opgevat als vormen van liegen. Lerner beschrijft een voorbeeld van een lesbische vrouw, Lena, die met een onbekende buurvrouw in het vliegtuig aan de praat is geraakt, en die aan Lena vraagt of ze getrouwd is. ‘Lena is ervan overtuigd dat zwijgen over haar seksuele geaardheid hetzelfde is als liegen. “Het is een leugen”, betoogt Lena, “omdat heteroseksuelen niet alleen ons het recht ontzeggen om openlijk lief te hebben, maar ook ons hele bestaan ontkennen.” Lena had natuurlijk tegen de vrouw in het vliegtuig kunnen zeggen: “Nee, ik ben niet getrouwd.” Maar die feitelijke

juiste mededeling zou, volgens Lena's opvattingen, bedoeld zijn om te misleiden. "Zwijgen is een leugen," houdt Lena vol, "wanneer je opzettelijk meegaat met de onjuiste voorstelling van de ander. De voorstelling van deze vrouw ging toevallig straal voorbij aan het leven van tien procent van de bevolking." Bovendien, herinnert Lena me, is er altijd meer dan één leugen voor nodig om te doen alsof je iemand anders bent.⁴⁰

Dit vind ik een mooie definitie: zwijgen is een leugen wanneer je opzettelijk meegaat met de onjuiste voorstelling van de ander. Wanneer de ander wèl een vermoeden van iets heeft en de zwijger er niet open over is, kan dat tot gevolg hebben dat de ander gaat twijfelen aan zijn eigen vermoedens, en dat er wantrouwen sluipt in de relatie tussen de betreffende personen. Dit vind ik een iets zwakkere vorm van liegen omdat de ander er dan ook niet over praat. Lerner beschrijft dat in intieme relaties het nodig is om belangrijke emotionele zaken aan elkaar te vertellen, bijvoorbeeld ernstige angsten of onzekerheden, zeker als die de relatie beïnvloeden, en dat het verzwijgen ervan een vorm van liegen is.

Een sterke vorm van verzwijgen en/of liegen is het bewaren van geheimen. De vraag is waar de scheidslijn ligt tussen geheimhouding en privacy. We zijn gesteld op onze privacy en niet alles wat privé wordt gehouden is schadelijk. Het geheim houden of verzwijgen van dingen kan schadelijk zijn voor de betrokkenen wanneer het gene wat wordt verzwegen ertoe doet voor de ander. Voor de persoon zelf kan het houden van een geheim verschrikkelijk zijn. Meestal heeft het als doel om onplezierige gevoelens en gevolgen af te weren, maar uiteindelijk kan het de onplezierige gevoelens juist sterker maken. Het geheim kan voor de persoon zelf in gewicht toenemen en groter of erger gaan lijken dan het werkelijk is omdat het met niemand wordt gedeeld. 'Pas als ze haar geheim vertelt, kan ze het gewicht ervan begrijpen en relativeren, kan ze het onder ogen zien, tot zijn normale proporties terugbrengen, neutraliseren en ontdoen van zijn verwoestende kracht.'⁴¹ Voor de ander is het vaak moeilijker een geheim te integreren in het leven wanneer het achteraf bekend wordt dan wanneer het daadwerkelijk speelde. Een voorbeeld van een geheim hebben is overspel plegen: een seksuele relatie hebben met een derde terwijl er binnen de oorspronkelijke relatie uit wordt gegaan van monogamie. Lerner haalt een gezinstherapeut aan: 'Pittman concludeert dat het er niet zozeer om gaat met wie je het bed deelt, als wel met wie je de waarheid deelt.'⁴² De kracht van overspel en daarmee het verwoestende effect op de oorspronkelijke relatie is

⁴⁰ Lerner, H. G., *Waarom vrouwen liegen. Misleiding als middel* (Baarn 1993) p. 33

⁴¹ Ibidem, p. 42

⁴² Ibidem, p. 145, 146

volgens Pittman meer het hebben van een geheim tegen de één en de openheid tegen de ander, dan de seksuele relatie met een ander op zich. Ik heb mijn twijfels over of (on)eerlijkheid binnen een relatie hoe dan ook belangrijker is dan het hebben van een seksuele relatie met een ander op zich, zoals Pittman beweert. Het delen van een seksuele relatie maakt vaak óók dat men zich in emotionele zin betrokken voelt bij elkaar.

Veinzen, doen alsof

Een derde variant van liegen die ik wil bespreken is doen alsof, veinzen, simuleren. Lerner beschrijft hoe veinzen en doen alsof in de cultuur is verweven, en vooral wordt verwacht van vrouwen. Tot niet zo lang geleden werden vrouwen geacht mooi, aardig en volgzzaam te zijn. Ondanks de emancipatie van vrouwen is dit verwachtingspatroon nog steeds aanwezig in de cultuur. Over het algemeen wordt veinzen gezien als iets dat onschuldig is, en zelfs als een kwaliteit, en het is veel minder een taboe dan liegen. Lerner laat zien dat veinzen heel vervelende consequenties kan hebben. ‘In tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen, is doen alsof in potentie de ernstigste vorm van misleiding, omdat het kan betekenen dat mensen niet een leugen vertellen maar in een leugen *leven*. En daar betrappen we onszelf niet zo snel op. Als we glashard liegen, voelen we ons verward. Maar doen alsof is onmerkbaar verweven in de structuur van het dagelijks leven en kan leiden tot de schepping van een schijnpersoonlijkheid. Vaak vangen we geen enkel waarschuwend signaal op. Omdat we tenslotte maar ‘doen alsof’. Op den duur merken we niet eens meer dat we het doen.’⁴³ Veinzen ligt dichtbij een rol spelen. Een vorm van doen alsof bij vrouwen in onze cultuur is het ervaren van seksueel genot, waar elke tijd specifiek gedrag over voorschrijft, en ik denk dat dit het moeilijk maakt om seksualiteit authentiek te beleven.

Lerner laat ook zien dat doen alsof positief kan werken. ‘Veinzen kan bijvoorbeeld een indirecte poging zijn de waarheid te zeggen, in plaats van een onhandige poging de waarheid te omzeilen. Wanneer we liefde of moed veinzen, ontdekken we soms dat het ook werkelijk bestaat – of dat we ons vermogen daartoe kunnen vergroten. Soms is veinzen een soort experiment of nabootsing om onze ervaring en inzicht in onze mogelijkheden te verruimen. Veinzen staat voor het verlangen onszelf te vinden zodat we onszelf kunnen zijn. Aan de andere kant kan veinzen in bepaalde gevallen nodig zijn om te overleven, of kunnen we ervan overtuigd zijn dat het absoluut noodzakelijk is.’⁴⁴

⁴³ Lerner, H. G., *Waarom vrouwen liegen. Misleiding als middel* (Baarn 1993), p. 114

⁴⁴ *Ibidem*, p. 21-22

Het citaat laat zien hoe dun de scheidslijn kan zijn tussen waarheid en leugen, en dat het zelfs onmogelijk kan zijn een scheidslijn te trekken. Veinzen (liegen) kan een poging zijn waarheid te vertellen. Veinzen (liegen) kan leiden tot het echt beleven (waarheid) van datgene wat werd geveinsd. Ik denk dat het nuttig is voor een mens om te beseffen hoe je wilt zijn en wat voor potentie je in je hebt, en om te proberen daarnaar te leven in plaats van je blind te staren op huidige tekortkomingen. Ik geloof sterk in de kracht van verbeelding, dromen en geloof, wat ergens ook vormen zijn van veinzen en doen alsof, en in de potenties van mensen. Die kunnen zich uiten via verlangens, waardoor wegen vrijkomen om ook daadwerkelijk zo te gaan leven, om de potentie waarheid te laten worden.

Lichaamstaal

Het liegen van iemand kan blijken uit diens non-verbale gedrag. Een methode om erachter te komen of iemand liegt is dan ook door te letten op diens lichaamstaal. Ik zal hieronder de bevindingen uit *Het hart van de zaak*⁴⁵ geven, een boek welke ik later uitgebreider zal behandelen. Vaak zegt lichaamstaal meer over iemand dan wat diegene zegt. Mensen kunnen hun lichaamstaal, hun non-verbale gedrag namelijk minder goed controleren dan hun verbale gedrag. Emoties leiden tot non-verbale reacties, en op emoties heeft men geen invloed. Daarnaast zijn mensen zich nauwelijks bewust van hun non-verbale gedrag. Zij kennen hun stem bijvoorbeeld niet precies. ‘Een derde punt is dat ook als mensen wel weten hoe ze zich normaal gesproken gedragen, dit niet betekent dat ze dit gedrag op elk gewenst moment kunnen vertonen. Neem als voorbeeld het maken van een foto: hoeveel mensen hebben er wel geen moeite mee om ‘normaal’ te kijken zodra er een foto van hen wordt genomen? Een vierde punt is dat mensen non-verbaal niet kunnen zwijgen.’⁴⁶

Er zijn verschillende gedragingen aan te wijzen die op misleiding kunnen duiden, maar het is niet zo dat dit gedrag *altijd* op misleiding duidt. Er is geen specifiek, kenmerkend patroon van leugenachtig gedrag. Het gedrag hangt af van de persoon en van de context waarin de leugen plaatsvindt. Er heersen wel vaste opvattingen over wat kenmerkend leugenachtig gedrag is, maar deze zijn vaak onjuist. Uit onderzoek is gebleken dat gevangenen de beste inzichten hadden in de relatie tussen non-verbaal gedrag en misleiding, beter dan studenten, agenten, rechercheurs, douaniers en gevangenisbewaarders. ‘Als verklaring opperden zij dat in de kringen waarin criminelen verkeren bedrog en misleiding veel frequenter voorkomen en een

⁴⁵ Koppen, P.J. van, D.J. Hessing en H.F.M. Crombag (red.), *Het hart van de zaak. Psychologie van het recht* (Deventer 1997)

⁴⁶ Ibidem, p. 431

veel belangrijker rol spelen dan in andere delen van de maatschappij.’⁴⁷ De onderzoekers die dit opperden koesteren dezelfde vooronderstelling als ik, namelijk dat er onder gedetineerden meer wordt gelogen dan onder niet-gedetineerden. Ik herken overigens uit eigen ervaring dat gedetineerden goed zijn in het lezen van lichaamstaal en ook in het doorzien van waarachtigheid in mensen. Ondanks dit alles is er uit empirisch onderzoek wel het één en ander gebleken. ‘In het tot dusverre uitgevoerde onderzoek komt tot uiting dat misleiding daadwerkelijk samenhangt met een toename van uh- en niet-uh spraakverstoringen, een langzamere spreeknelheid, een hogere stem en een afname van been-, voet-, hand- en armbewegingen. Vrij liet zien dat dit vooral een afname van subtiele, niet-functionele hand- en vingerbewegingen betreft. De onderzoeken wezen tevens uit dat er geen duidelijke relatie bestaat tussen de overige gedragingen en misleiding.’⁴⁸ Zoals gezegd geldt dit niet altijd. Een andere moeilijkheid is dat verschillende culturen verschillend non-verbaal gedrag vertonen en het moeilijk is voor iemand uit een bepaalde cultuur om het non-verbale gedrag van iemand uit een andere cultuur goed te kunnen interpreteren. Dit heet de cross-culturele non-verbale communicatiefout. ‘De experimenten bevestigen derhalve de hypothese dat bij cross-culturele agent-burgerinteracties cross-culturele non-verbale communicatiefouten optreden: de Surinamer wordt verdacht gevonden op grond van zijn kenmerkende ‘Surinaamse’ non-verbale manier van reageren.’⁴⁹ Alles bij elkaar moet ik concluderen dat het erg moeilijk is om misleiding en leugen op basis van non-verbaal gedrag vast te kunnen stellen.

⁴⁷ Koppen, P.J. van, D.J. Hessing en H.F.M. Crombag (red.), *Het hart van de zaak. Psychologie van het recht* (Deventer 1997), p. 443

⁴⁸ Ibidem, p. 435

⁴⁹ Ibidem, p. 447

Liegen door gedetineerden

Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik onderzoeken op wat voor manieren gedetineerden liegen en wat daarbij meespeelt. Zoals ik in de inleiding heb omschreven, heb ik door mijn stages als geestelijk verzorger ervaring met het liegen van gedetineerden. De eerste stage was in een Huis van Bewaring en de tweede in een dubbeldiagnose kliniek, waar patiënten zaten die psychiatrische problematiek hadden, een verslavingsprobleem en een verleden met delicten. De meeste van hen kwamen rechtstreeks uit de gevangenis.

Het tv-programma *Hart en Ziel*⁵⁰ hield een thema aflevering over het onderwerp liegen met Corine de Ruiter, hoogleraar *forensische psychologie* aan de Universiteit van Amsterdam. Zij vertelde dat er emotionele onverschilligheid, een soort kilheid voor nodig is om te kunnen liegen, dat het een kick kan geven om geloofd te worden wanneer men liegt, en dat (meer dan gemiddeld) liegen, net als vechten, een vorm is van anti-sociaal gedrag. Uit mijn stages heb ik geleerd dat de meeste gedetineerden een anti-sociale persoonlijkheidsstoornis hebben. Als ik deze twee feiten bij elkaar optel moet ik concluderen dat het logisch is dat gedetineerden vergeleken met de meeste mensen veel liegen.

Het liegen van gedetineerden neemt verschillende vormen aan. Voor gedetineerden is er een ‘binnen’ en ‘buiten’ te onderscheiden. ‘Buiten’ is als ze op vrije voeten zijn en in de maatschappij leven. ‘Binnen’ is in detentie (een justitiële inrichting). Buiten liegen ze tegen hun medemens vaak over criminele activiteiten en/of delicten die ze plegen of hebben gepleegd. Dit zal ik vanuit eigen inzicht uitwerken in de paragraaf *Liegen vóór de detentie*. Buiten liegen ze over het delict dat ze hebben gepleegd tegen politie en justitie. Dit zal ik uitwerken bij *Liegen of bekennen* en *Valse bekentenissen*, waarbij ik literatuur zal gebruiken vanuit de rechtspsychologie onder redactie Van Koppen⁵¹. Dit boek laat door de invalshoek van het recht zien wat de praktijk is van het liegen door gedetineerden en verdachten, en doordat het rechtspsychologie is geeft het tevens inzicht in het waarom van hun liegen en misleiding. Deze combinatie maakt het interessant. Buiten liegen gedetineerden vaak over het feit dat ze in detentie hebben gezeten, vanwege het stigma dat er op detentie ligt. Dit punt zal ik uitwerken in de paragraaf *Liegen door de maatschappij*. Binnen wordt gelogen over zaken die voor de detentie of behandeling van belang zijn, zoals drugsgebruik. En bovenal wordt er

⁵⁰ Ruiter, C. de, *Hart en ziel* (televisieprogramma, 25 mei 2009)

⁵¹ Koppen, P.J. van, D.J. Hessing en H.F.M. Crombag (red.), *Het hart van de zaak. Psychologie van het recht* (Deventer 1997)

tijdens de detentie *en masse* door de gedetineerden gelogen over schuld en verantwoordelijkheid. Er heerst een slachtoffercultuur. Deze punten zal ik behandelen in de paragrafen *Het verhaal van de gedetineerde* en *Liegen tijdens de detentie*, en in het hoofdstuk over begeleiding.

Liegen vóór de detentie

Voordat ze in detentie komen, leven de meeste delinquenten kortere of langere tijd in de wetenschap dat ze iets gedaan hebben wat maatschappelijk onaanvaardbaar is en waar gevangenisstraf op staat. Zij kunnen daarom niet open zijn over hun delict en moeten het verzwijgen voor het grootste deel van de mensen, en zo nodig moeten zij erover liegen (liegen als ingaan tegen waarheid volgens de correspondentietheorie, liegen over feiten) of veinzen. Er zijn gevallen waarin de delinquent zich niet bewust is dat hij of zij iets verkeerd heeft gedaan en/of waarin liegen gebruikelijk is, zoals wanneer iemand leeft binnen een groep mensen waar misdaad normaal wordt gevonden. Dan wordt er gelogen over gepleegde misdaad buiten de eigen kring maar er wordt niet beseft dat men iets verkeerd doet. Het gebeurt ook dat men weet dat wat er gebeurt verkeerd is, maar men de schuld of verantwoordelijkheid ergens anders legt. Zelfs bij zware delicten zoals seksueel misbruik kan men zich niet bewust zijn van wat men doet. In zulke gevallen wordt meestal geen gevangenisstraf opgelegd maar een vorm van straf waar therapie deel van uitmaakt, zoals ter beschikking stelling (TBS).

Veel gedetineerden hebben een anti-sociale persoonlijkheidsstoornis, waarbij hoort dat er minder empathie, inlevings- en reflectievermogen is dan gemiddeld. Zij kunnen schade berokkenen aan een ander zonder dat zij weg gaan van zichzelf (liegen tegen zichzelf); het is onderdeel van hun persoonlijkheid. Het wordt liegen tegen jezelf wanneer men eigenlijk beter weet, wanneer men weet dat iets niet goed is maar het toch doet. Iedereen liegt in mindere of meerdere mate wel eens tegen zichzelf. Voor mensen met een anti-sociale persoonlijkheidsstoornis kan dit ernstiger gevolgen hebben dan voor mensen zonder die stoornis, en ook voor degenen waarmee zij in aanraking komen.

Liegen of bekennen

Voor politie en justitie is het vaak moeilijk vast te stellen of een verdachte van een misdrijf de waarheid spreekt of niet, zowel wanneer diegene het misdrijf ontkent als wanneer diegene het toegeeft. Het toepassen van leugendetectie bij verdachten en gedetineerden behaalt weinig bruikbare resultaten. Slechts een deel van de verdachten bekent: ‘Tussen 39 en 48 procent van

de verdachten legt een volledige bekentenis af. Daarnaast doet zo'n 13 tot 16 procent voor zichzelf belastende uitspraken of bekent gedeeltelijk.⁵² Een reden waarom verdachten liegen kan zijn op advies van hun advocaat. 'Een advocaat zal er immers alles aan doen om de rechter de feiten zodanig te presenteren dat er een zo gunstig mogelijk beeld voor zijn cliënt naar voren komt, ook als dat niet overeenkomt met wat er werkelijk is gebeurd. Deze gang van zaken kan ook de werkelijkheidsbeleving van de cliënt kleuren.'⁵³

Waarom bekennen verdachten? Het blijkt dat de belangrijkste redenen om te bekennen zijn: de mate van bewijs van het misdrijf, het optreden van de advocaat, en de ernst van het misdrijf.⁵⁴ Hoewel rechercheurs zelf vaak denken dat hun manier van ondervragen tot een bekentenis heeft geleid, heeft de ondervragingsstijl van de politie relatief gezien weinig invloed op het al dan niet bekennen van een misdrijf.⁵⁵ Psychologische trucs die worden gebruikt tijdens het verhoor, zoals bluffen, hebben vooral invloed als het gaat over bewijs. Verhoormethoden die effectiever zijn en waar de politie trucs hanteert en druk uitoefent zoals aanvoeren van verzonnen bewijs, leveren bezwaren op dat het onethisch zou zijn, en dat het tot valse bekentenissen kan leiden.

Het bestaan van valse bekentenissen is een aparte categorie, omdat daarbij een onschuldige verklaart schuldig te zijn, terwijl doorgaans het omgekeerde het geval is. Er zijn een paar schrijnende gevallen bekend van valse bekentenissen. Een bekende zaak is die van de *Guilford Four* in 1974 waarbij vijf mensen zijn omgekomen door twee door de het verboden Ierse Republikeinse Leger (de IRA) geplaatste bommen. Er zijn vier verdachten gearresteerd die onder druk van de politie (via dreiging en marteling) valse bekentenissen hebben afgegeven, waarvan drie verdachten ze kort daarop weer introkken. De verdachten hebben vijftien jaar vastgezeten voordat duidelijk werd dat ze het misdrijf niet hadden gepleegd en ze werden vrijgelaten.⁵⁶ Eén van de veroordeelden is in zijn cel overleden⁵⁷.

Hoe vaak er valse bekentenissen worden afgegeven is onbekend. Meestal worden valse bekentenissen gegeven door verhoortechnieken met toepassing van lichamelijk geweld, de dreiging van lichamelijk geweld, en/of zeggen dat de verdachte aanmerkelijk minder straf zal krijgen als hij bekent.⁵⁸ Er bestaan vrijwillige, gedwongen en ingebeelde valse bekentenissen.

⁵² Koppen, P.J. van, D.J. Hessing en H.F.M. Crombag (red.), *Het hart van de zaak. Psychologie van het recht* (Deventer 1997), p. 478

⁵³ Jorna, T., 'Schuld tussen existentie en bestemming', In: *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 155

⁵⁴ Ibidem, p. 479

⁵⁵ Ibidem, p. 480

⁵⁶ Ibidem, p. 481-483

⁵⁷ Sheridan, J., *In the name of the father* (film, 1993)

⁵⁸ Koppen, P.J. van, D.J. Hessing en H.F.M. Crombag (red.), *Het hart van de zaak. Psychologie van het recht* (Deventer 1997), p. 485

Vrijwillige valse bekentenissen komen voort uit stoerheid of het verlangen om beroemd te worden, uit schuldgevoelens (bijvoorbeeld bij depressieve mensen), bij mensen die werkelijkheid en fantasie niet kunnen onderscheiden zoals schizofrenen, uit bescherming van de werkelijke dader, het idee dat de onschuld niet te bewijzen is, vanwege de hoop dat men door te bekennen een lagere straf krijgt en om een andere zaak te verbergen. Gedwongen valse bekentenissen vloeien voort uit politiedruk en trucs. Bij ingebeelde valse bekentenissen denkt de onschuldige verdachte dat hij het misdrijf heeft gepleegd, vaak onder invloed van het politieverhoor en vals bewijs. Meestal worden deze laatste kort na de politie-onderveraging weer ingetrokken⁵⁹, zoals ook bij de *Guilford Four* het geval was. Vanwege het probleem van valse bekentenissen worden alternatieve verhoormethoden gepropageerd. Omdat de meeste verdachten gewoon meewerken tijdens verhoren zijn druk en trucs veelal overbodig.⁶⁰

Het verhaal van de gedetineerde

Waarom treedt de politie dusdanig op dat onschuldige mensen gaan bekennen? Wat hier denk ik mee te maken heeft is dat het volk een zondebok nodig heeft. Het rechtssysteem moet de integriteit en het moreel besef van de samenleving waarborgen en hanteert een overtuiging over waarheid en leugen gebaseerd op de correspondentietheorie. Het draait uitsluitend om de feiten, om de empirie. Dit staat tegenover het persoonlijk verhaal van de verdachte, welke in lijn ligt met de fenomenologische opvatting, waarbij de subjectieve ervaring van waarheid het belangrijkste is. Alle gedetineerden en alle verdachten hebben hun eigen geschiedenis. Tijdens mijn tweede stage deed een patiënt me zeer overtuigend uit de doeken hoe het zo was gelopen dat hij een moord had gepleegd. Hoewel ik het gruwelijke van het plegen van moord niet over het hoofd kon zien, kon ik me wel inleven in zijn verhaal en dat bracht moord erg dichtbij, een schokkende ervaring. Het liet me zien dat het plegen van een moord niet op zichzelf staat, maar dat er een verhaal achter zit. Ook het zogenaamde Stockholm syndroom, waarin de gegijzelde zich gaandeweg gaat identificeren met de gijzelaar en het nadien voor diegene opneemt, geeft dit aan. Blijkbaar kan het eigen verhaal, de eigen waarheid van iemand die strafbare feiten pleegt erg overtuigend zijn. In mijn opinie is het probleem dat het rechtssysteem enkel uitgaat van waarheid volgens de klassieke opvatting (de correspondentietheorie), en men niet kan accepteren dat delinquenten hun eigen, subjectieve verhaal hebben (fenomenologie). Men moet niet teveel meegaan in de eigen waarheid van

⁵⁹ Koppen, P.J. van, D.J. Hessing en H.F.M. Crombag (red.), *Het hart van de zaak. Psychologie van het recht* (Deventer 1997), p. 485-489

⁶⁰ *Ibidem*, p. 491, 492

gedetineerden wanneer zij hun schuld of verantwoordelijkheid ontkennen, behalve misschien bij ontoerekeningsvatbare gedetineerden en/of gedetineerden met een psychiatrische stoornis, maar men kan hun verhaal ook niet over het hoofd zien, zoals nu vaak het geval is.

Liegen tijdens de detentie

De andere kant van de medaille is, dat er vanuit de gedetineerden bijna alleen maar wordt gekeken naar hun eigen verhaal. Dit kan een reactie zijn op het (rechts-)systeem waarin er weinig plek is voor hun verhaal. En in een Huis van Bewaring waar nog geen uitspraak is gedaan door de rechter over het misdrijf, zal vaker worden gezegd dat men onschuldig is als men dit ook in de rechtszaal nog volhoudt, dan in een gevangenis waar de straf al is vastgesteld.

Tijdens mijn stages heb ik gemerkt dat er onder gedetineerden een slachtoffercultuur heerst. Ze zitten bij wijze van spreken bijna allemaal onschuldig. Als er al wordt bekend dat het misdrijf door hen gepleegd is, dan is er altijd wel iets of iemand aan te wijzen waardoor ze zo ver zijn gebracht. Het is bijna nooit hun schuld, hun verantwoordelijkheid.

De maatschappelijk geaccepteerde en veronderstelde status van *white lies* maakt het er voor de gedetineerden niet gemakkelijker op om schuld te bekennen. Om in de maatschappij mee te komen liegt iedereen een beetje, en (ex-)gedetineerden kunnen het zo zien dat ze een beetje méér moeten liegen dan gemiddeld, om aanvaard te worden. Ergens vind ik dat het probleem al in de *white lies* ligt, omdat dit vormen van liegen zijn die maatschappelijk aanvaard zijn en het onduidelijk is wat er precies geaccepteerd wordt en wat niet.

Ik zal op dit onderwerp terugkomen in het hoofdstuk over begeleiding.

Liegen door prostituees

Huiskamer Aanloopproject Prostituees

Sinds augustus 2008 werk ik als activerend opvangmedewerker bij het *Huiskamer Aanloopproject Prostituees* (HAP), sinds een jaar of vijf onderdeel van stichting *De Tussenvoorziening*, en de bijna twintig jaar daaraan voorafgaand zelfstandig werkzaam en opererend op de tippelzone op de Europalaan. Sinds ruim drie jaar is er ook een huiskamer op het Zandpad bij de raamprostitutie. Begonnen met de visie dat vrouwen er zelf voor kiezen prostituee te worden en bedoeld om ze daarin zo goed mogelijk te ondersteunen, is de visie verschoven naar dat vrouwen niet uit een positieve keus voor het beroep van prostituee kiezen. Sinds anderhalf jaar is de opvang en zorg gescheiden. Dit houdt in dat er altijd twee opvangmedewerkers in de huiskamer aanwezig zijn die zo een vertrouwensband krijgen met de prostituees en horen wat er allemaal speelt, en dat er doorverwezen wordt naar een ander team genaamd *Doorstroom* als er behoefte is aan hulp op het gebied van zaken als woonruimte, ander werk en financiële problemen. Omdat de opvangmedewerkers primair in de huiskamer zijn om vrouwen op te vangen en de sfeer goed te houden en de vrouwen naar de tippelzone en het Zandpad komen om te werken, is er weinig tijd voor lange gesprekken. Toch horen we veel. Op de Europalaan bestaat een derde deel van de prostituees uit verslaafde vrouwen, een derde deel bestaat uit niet-verslaafde vrouwen, en een derde deel wordt gevormd door transgenders (transseksuelen) en travestieten. Een transgender is iemand die in het proces zit van sekseverandering. Wanneer een transgender een volledige sekseverandering heeft ondergaan, is ze een vrouw geworden en een ex-transgender. Om het niet te ingewikkeld te maken zal ik in de scriptie zowel transgenders als ex-transgenders beschrijven als transgenders. De transgenders en travestieten zijn op de tippelzone een groeiende groep.

Travestieten liegen over hun sekse, omdat zij mannen zijn die zich voordoen als vrouw. Transgenders liegen in mijn ogen niet, omdat zij zich echt bij het andere geslacht voelen horen en in behandeling zijn voor of al geheel geslaagd zijn in de wisseling van sekse. Het is een biologische fout dat zij in het verkeerde lichaam zijn geboren, en de verandering van het lichaam in het gewenste (ervaren) geslacht is daarom geen leugen maar eerder een aanpassing aan waarheid zoals zij die ervaren.

Op het Zandpad werken geen transgenders en weinig verslaafde vrouwen, en komt de meerderheid uit het buitenland, vooral uit oost-Europa en Latijns-Amerika. Via outreachende

hulpverlening benaderen wij de vrouwen terwijl zij aan het werk zijn op straat of achter het raam. Het is een groep die vaak problemen heeft maar goed is in het zichzelf sterk houden, niet snel om hulp vraagt en wantrouwend is tegenover hulpverlening. Zoals mijn collega zei: “Ze hebben allemaal een probleem maar niemand heeft een hulpvraag”. Voor veel vrouwen is het werken in de prostitutie een vorm van overleven. Bijvoorbeeld voor verslaafde vrouwen of voor vrouwen met een verleden van seksueel misbruik. ‘One whore with an incest history said, “The first time I turned a trick’ (*slang* voor een klant hebben) ‘was the first time I felt in control of my sexuality.’”⁶¹

Ik zal voor mijn onderzoek naar prostituees twee teksten van Pheterson gebruiken, die vanuit een enigszins feministische invalshoek schrijft, vergelijkbaar met de visie die het HAP er tot voor kort op nahield, dat prostituees zelfstandige, onafhankelijke vrouwen zijn met een vrije keuze. De huidige visie waar ik zelf achter sta is dat niemand voor het werk kiest vanuit een positieve keuze. Hoewel Phetersons visie niet helemaal overeenkomt met mijn eigen visie, waardeer ik haar vanwege de uitgebreide beschrijvingen over zaken omtrent prostitutie. Zij beschrijft ook misstanden, met name de hypocrisie waarmee de maatschappij naar prostitutie kijkt, waardoor (ex-)prostituees vaak tegen buitenstaanders (moeten) liegen over het feit dat ze in de prostitutie werken of gewerkt hebben. Dit zal ik behandelen in de paragraaf *Liegen door de maatschappij*. De bespreking van het liegen door prostituees is gekleurd door mijn eigen ervaring in het werken met prostituees in de raamprostitutie op het Zandpad en de straatprostitutie van de Europalaan. Ik heb geen ervaring met prostituees die werken in clubs, bordelen en sekshuizen.

Liegen over dwang en vrije wil

Prostitutie is een apart beroep. Geen meisje antwoordt ooit als je haar vraagt wat ze later wil worden, dat haar droombaan prostituee is. Vrijwel alle prostituees die ik ben tegengekomen zien hun werk in de prostitutie als tijdelijk. Er kan door prostituees worden gelogen over de mate van dwang of vrije wil waarmee ze hun vak uitoefenen. Veel voorkomende vormen van dwang zijn financiële problemen en pooiers. Over *pimps* (pooiers) schrijft Pheterson: ‘The most loaded word for a third party is a *pimp*. In legal terms, a pimp is someone who profits from the earnings of a prostitute.’⁶². Volgens haar is een pooier ook een exploitant of familie (zoals ouders of kind) aan wie de prostituee geld geeft, iets wat veel buitenlandse vrouwen op

⁶¹ Pheterson, G. ‘The whore stigma: female dishonour and male unworthiness’. In: *Social Text* 37 (1993), p. 54

⁶² Ibidem, p. 44

het Zandpad doen. Er is een verschil tussen pooierschap, misbruik en criminaliteit. Pheterson laat zien dat deze verschijnselen niet samen hoeven te gaan.

Sinds een jaar staat mensenhandel hoog op de politieke agenda. Er wordt nagedacht over maatregelen omtrent prostitutie die mensenhandel tegen kunnen gaan en het is vrijwel zeker dat er veranderingen zullen komen. In mijn werk heb ik ervaren dat misbruik in de prostitutie een erg ingewikkeld verschijnsel is. Vrouwen zijn vaak oprecht verliefd op hun vriend en zien niet of willen niet zien dat hij haar gebruikt door haar in de prostitutie te laten werken. Het HAP, politie en/of justitie kunnen van mening zijn dat een vrouw wordt gedwongen, terwijl zij dat zelf anders ervaart. Vrouwen zijn bijna nooit open over misbruik en dwang uit angst voor hun pooier en omdat het gaat om hun persoonlijke relaties. Wanneer een vrouw wel aangifte durft te doen tegen haar pooier of mensenhandelaar, kan de verklaring niet worden gebruikt door justitie wanneer zij de veiligheid van de vrouw niet kunnen waarborgen.

Pheterson: 'also in the Netherlands, whores, like wives, are often afraid to turn in their man for fear of reprisal. Regardless, whore-pimp relationships, as opposed to whore-police or whore-customer relationships, are personal involvements and carry the psychological conflicts inherent to all intimacies. Whores object to wholesale attacks on pimps because pimps are their *personal* friends, lovers, or enemies. An attack on one's partners, for better or for worse, is an indictment of one's own choices and one's own dependencies. In other words, an indictment of one's partner is an indictment against his worth and against one's own honor.' Zij verklaart daarmee dat vrouwen zelf willen bepalen hoe ze handelen in relaties, en dat ingrepen door hulpverlening of politie hier rekening mee moeten houden. Ik denk dat dit een belangrijke uitleg geeft over de relatie, maar dat er ook een andere kant is, namelijk dat prostituees tegen zichzelf kunnen liegen, als een psychologisch mechanisme. Wanneer er sprake is van misbruik en psychische onderdrukking, kan iemand vaak niet goed aangeven wat zij zelf wil. De visie raakt vertroebeld en men heeft er belang bij dat dit zo blijft, omdat men anders aan zichzelf moet toegeven dat hij of zij wordt misbruikt. Wanneer iemand onder dwang werkt, kan er weinig ruimte zijn voor waarheidsvinding en/of krijgt fantasie veel ruimte die waarheid kan vertroebelen.⁶³

⁶³ Als toevoeging op de psychologische achtergronden die ervoor kunnen zorgen dat vrouwen onder dwang werken, wil ik kort de praktijken van mensenhandel bespreken. Voornamelijk vanuit oost-Europa zijn mensenhandelaren actief die vrouwen ronselen en als prostituee laten werken in Nederland. Het gebeurt soms dat vrouwen ermee instemmen dat zij in de prostitutie gaan werken, maar dat zij een vertekend beeld hebben over de waarde van geld in west-Europa. Er wordt bijvoorbeeld afgesproken dat zij honderd euro per week kunnen houden, wat in het land van herkomst veel geld is, maar hier weinig, zeker bij het werken in de prostitutie. Het is vaak erg moeilijk om van pooiers en mensenhandelaren af te komen en regelmatig kunnen vrouwen alleen zelfstandig worden via afkopen, waarbij bedragen van tienduizenden euro's geen uitzondering zijn.

Liegen over genot en safe sex

Ik heb de indruk dat prostituees regelmatig liegen over het eventuele (seksueel) genot dat zij beleven in hun werk. Wellicht hangt dit samen met in hoeverre de ander openstaat voor het fenomeen prostitutie of het afkeurt of veroordeelt. Ik vertelde een keer uit mezelf aan een prostituee dat ik nog nooit seks had gehad voor geld, en het me ook niet aantrok (dit was betrekkelijk open omdat ik de mogelijkheid openhield dat dit wel het geval zou kunnen zijn, in plaats van het ver van me af te houden in mijn persoonlijke leven). Zij zei toen lachend: “Als je het één keer doet, merk je wat een kick het is en wil je meer”. Dit was één van de weinige keren dat een prostituee me liet merken dat het werk haar een kick geeft. Dezelfde vrouw vertelde me overigens ook eens dat ze het werk niet zou aanraden aan een ander, omdat ze er harder door is geworden. Ook bij andere prostituees heb ik gezien dat het werk een zekere aantrekkingskracht uitoefent.

Er bestaat tussen prostituees onderling vaak een cultuur over professionaliteit. ‘Some define a good whore as one who never enjoys the sex (and never has an orgasm) whereas others think job satisfaction and skill include sexual pleasure (preferably with orgasms).’⁶⁴ Een cultuur over genot en professionaliteit kan ervoor zorgen dat er wordt gelogen over het al dan niet beleven van seksueel genot in de prostitutie. Op de Europalaan heb ik het idee dat er onder de vrouwen de cultuur heerst dat zij niet (mogen) genieten van seks met klanten, terwijl transgenders en travestieten het vaker doen voorkomen alsof zij seksueel genot beleven aan het werk in de prostitutie. Uit onderzoek blijkt dit ook daadwerkelijk zo te zijn: ‘In dat onderzoek geven transgenders echter wel vaker aan seksuele opwindning te ervaren dan vrouwen. Ook Weinberg et al. (1999) vinden in een vergelijkend onderzoek tussen mannen, vrouwen en transgenders die op de tippelzone in San Francisco werken dat transgenders (en mannen) meer seksueel plezier aan hun werk beleven dan vrouwen.’⁶⁵ Verklaringen die ik zelf wil opperen waarom transgenders en travestieten meer plezier en seksueel genot beleven aan het werk in de prostitutie, zijn dat seks met mannen en het spel van verleiding een bevestiging is van de vrouwelijke kant van transgenders, en/of dat de oude seksuele moraal nog een rol speelt en vrouwen daarom minder van seks (in prostitutie en daarbuiten) genieten dan mannen of transgenders die niet opgegroeid zijn als vrouw maar als man. Wellicht is prostitutie voor transgenders een meer bewuste keuze. Ik ben er niet zeker van of deze verklaringen een kern van waarheid bevatten en het geldt in ieder geval niet voor alle

⁶⁴ Pheterson, G. ‘The whore stigma: female dishonour and male unworthiness’. In: *Social Text* 37 (1993), p. 46

⁶⁵ Hof, M. van ‘t, F. ten Horn, D. Lavina, L. van Mens, I. Vanwesenbeeck, P. Vennis. Nederlands instituut voor sociaal seksuologisch onderzoek, *Klanten van transgenders. HIV-preventie, seksueel gedrag en seksuele netwerken van klanten van transgenders op de tippelzones van Amsterdam en Rotterdam* (Utrecht 2000), p. 39

transgenders dat zij genot beleven aan het werken in de prostitutie. De vaststaande ideeën binnen en buiten de prostitutie over het beleven van (seksueel) genot maken het denk ik moeilijker voor prostituees om seksualiteit authentiek te beleven.

Er wordt wel openlijk in de huiskamer gesproken over rare klanten en over dat het leuk is om veel klanten te hebben. Er wordt door bijna alle vrouwen regelmatig geklaagd over klanten die het zonder condoom willen doen, en over vrouwen die het zonder doen wat de markt verziekt. Ongetwijfeld zijn er vrouwen die zonder condoom werken, maar ik heb nog nooit meegemaakt dat een vrouw hier tegen mij eerlijk over was. Wij delen bij het outreachen condooms uit en proberen te praten en advies te geven over *safe sex*. Ook wordt geklaagd over collega's die voor weinig geld werken (wat vaker voorkomt wanneer het moeilijk is om klanten te vinden). Het praten over prijzen is een gevoelig punt waar makkelijk over gelogen kan worden.

Liegen door klanten

Ik heb de indruk dat klanten vaak liegen over prostitutiebezoek. Het is een algemeen beeld dat mannen hierover liegen of het verzwijgen, zeker binnen hun relatie, en er is in de maatschappij weinig waardering voor prostitutiebezoek. Wellicht is het feit dat prostitutiebezoek geheim wordt gehouden een deel van de aantrekkingskracht om erheen te gaan. Aan de hand van Pittman in Lerner (onder *Verzwijgen en geheimen*) kan ik concluderen dat geheimen aantrekkingskracht uitoefenen omdat er eerlijkheid bestaat onder degenen die van het geheim afweten (de prostituees en klanten) en er wordt gelogen tegen diegenen die er niets van weten (de vaste partner en/of anderen). De hele prostitutiezone is dan één groot geheim, een aparte wereld. Zo voelt het voor mij als opvangwerker ook. Ondanks de legaliteit van prostitutie is het geen geïntegreerd onderdeel van de maatschappij. Zelfs als prostituees zelf eerlijk zijn over hun beroep, zijn zij vaak onderwerp van het geheim van hun klanten en daarmee hoort het geheim ook bij hen. Zoals eerder beschreven kan het meedragen van een geheim een verwoestend effect hebben.

Een rol spelen

Wat ik fascinerend vind is dat prostituees, zeker op de tippelzone, vaak heel echt, oprecht en levendig overkomen, en er tegelijkertijd relatief veel wordt gelogen. Misschien valt dit te verklaren doordat sommigen van hen niet veel te verliezen hebben, en dat zij aan het overleven zijn. Wat mij vooral nieuwsgierig maakt is dat seks een zo intiem gebeuren is, en prostituees dat in hun werk toch op een afstand weten te houden en er niet emotioneel of

persoonlijk bij betrokken raken. Hoe doen ze dat? Het is een schemergebied waar ik niet goed uitkom. Wat is echt en wat is gelogen, wanneer zijn ze authentiek en wanneer spelen ze een rol? In hoeverre dit thema ook speelt in de begeleiding is mijn centrale onderzoeksvraag. Prostituees spelen vaak een rol binnen en buiten het werk; het zijn over het algemeen uitstekende actrices. Acteren is één van de competenties van het vak. 'Most prostitutes agree that they are able to separate love from sex. That ability is seen as a skill of the trade. An ex-whore admitted: "I wasn't a good whore – I kept taking each encounter personally". The need for detachment on the job, however, cannot be taken as a sign of detachment with one's colleagues or friends. At one meeting of whores and non-whores, a feminist non-whore asked, "If you cut off your feelings all the time with customers, what does it do the rest of your emotional life?" One ex-whore answered, "I got emotionally freer as a prostitute, toward women and toward men. In the business, you were who you were and that was good, you could just be yourself. Whores are much more emotional than other women." "Just because you don't get emotional involved with your customers doesn't mean you're not an emotional person," said another woman.'⁶⁶ Dit citaat beschrijft en verklaart enigszins mijn eigen ervaring dat prostituees sterk zichzelf zijn, en ook steeds (moeten) liegen/of en een rol spelen.

Tegen klanten liegen prostituees vaak over het genot en plezier dat ze al dan niet beleven aan de seks in hun beroep. Het hoort bij het werk dat de prostituee de bereidheid heeft om seks te hebben met de klant, daar valt niet veel over te liegen. In hoeverre een prostituee daarnaast ook een houding aanneemt om klanten te werven, alsof ze zelf opgewonden is en/of om de klant op te winden, verschilt per vrouw. Prostituees vertellen mij dat zij het klanten werven het vermoeiendste aspect van het werk vinden. Liegen kost meer energie dan waarheid spreken en wellicht kost een rol spelen meer energie naarmate de rol die gespeeld wordt minder bij de persoon past. Een rol spelen is vaak een groot onderdeel van het werk. Het gaat om de illusie, misschien zelfs meer dan om de seks. 'Intercourse is essential to them, but actually the whole thing is more about the game, the illusion. A customer needs to feel that he's a stud. If he doesn't have an orgasm, which often is the case, then I reassure him: "But honey, we had such a good time."' ⁶⁷ Het is belangrijk dat er een rol wordt gespeeld door prostituees en het is onderdeel van hun professionaliteit. Er is ook een groep vrouwen die gespecialiseerd is in SM, wat een rol en psychologisch spel bij uitstek is waarbij meestal geen seks aan te pas komt.

⁶⁶ Pheterson, G. 'The whore stigma: female dishonour and male unworthiness'. In: *Social Text* 37 (1993), p. 54

⁶⁷ Ibidem

Wellicht speelt de geschiedenis van het onderdrukken van de seksualiteit bij vrouwen -een obstakel om seksualiteit authentiek te beleven en te genieten van seks- mee in het werk van prostituees. Het maakt het wellicht gemakkelijker voor vrouwen om het werk te doen dan voor mannen en het zou kunnen verklaren waarom er meer vrouwelijke dan mannelijke prostituees zijn (uit onderzoek is overigens gebleken dat mannelijke prostituees meer van hun werk genieten dan vrouwelijke prostituees⁶⁸). Misschien is het werk bevrijdend voor vrouwen omdat zij dan tenminste eerlijk zijn over het feit dat zij een rol spelen. Ik vraag me af hoever ze afstaan van waarheid als ze een rol spelen in hun werk.

De Wildt over rollen

Het rollenspel kan worden gezien als de keuze welk deel, van de verschillende kanten die iedereen in zich heeft, op welk moment naar voren komt. Onlangs kopieerde ik van een collega een hoofdstuk uit een boek waarin De Wildt beschrijft hoe Roemeense straatprostituees in Italië⁶⁹ bewust verschillende kanten van zichzelf inzetten om te overleven en dingen gedaan te krijgen. Omdat ik het nadat ik mijn onderzoeksvoorstel had ingeleverd kreeg, stond het daar nog niet in vermeld. Ik zal hieronder een samenvatting van het artikel weergeven, gecombineerd met aanvullingen van mijzelf.

In de huidige tijd wordt volgens twee verschillende paradigma's naar prostitutie gekeken. Enerzijds is er vrijwillige prostitutie, waarbij vrije arbeidskeuze en zelfbeschikkingrecht centraal staan. Anderzijds is er gedwongen prostitutie ofwel vrouwenhandel, die als een schending van de rechten van de mens wordt beschouwd.⁷⁰ Het artikel laat zien dat het niet altijd mogelijk is prostituees in de ene of de andere categorie te plaatsen. Veel Roemeense straatprostituees kiezen er zelf voor om naar Italië te komen om in de prostitutie te gaan werken, waarbij ze door niemand worden gedwongen of misleid. Er is echter wel sprake van een vorm van dwang die de schrijfster 'mondiale economische ongelijkheid' noemt: om een beter salaris en daarmee betere kwaliteit van leven te krijgen voor henzelf en hun familie, kiezen deze vrouwen ervoor om naar Italië te komen en daar in de prostitutie te gaan werken. 'Paradoxaal genoeg reflecteert het weinig realistische onderscheid tussen gedwongen en vrijwillige prostitutie wel in de wijze waarop Roemeense vrouwen zich aan verschillende

⁶⁸ Hof, M. van 't, F. ten Horn, D. Lavina, L. van Mens, I. Vanwesenbeeck, P. Vennis. Nederlands instituut voor sociaal seksuologisch onderzoek, *Klanten van transgenders. HIV-preventie, seksueel gedrag en seksuele netwerken van klanten van transgenders op de tippelzones van Amsterdam en Rotterdam* (Utrecht 2000), p. 39

⁶⁹ Wildt, R. de, 'Tasten in het duister. Roemeense straatprostituees in Rome'. In: Pijl, Y. van der, D. Raven, L. Brouwer en B.C. Oude Breuil (red.), *Mondialisering, migratie en multiculturaliteit* (Amsterdam 2009), p. 207-223

⁷⁰ Ibidem, p. 208

instanties presenteren. De vrouwen zijn zich namelijk bewust van de gevolgen van definiëring in een van de legale categorie; en tonen *agency* door bewust op de geïnstitutionaliseerde tweedeling in te spelen.⁷¹ Er is sprake van een wisselwerking tussen de bewuste presentatie die de vrouwen van zichzelf geven, en de sociale structuur van regelgeving en geïnstitutionaliseerde beelden over prostitutie, wat de situatie tot een complex geheel maakt. Hier wil ik aan toevoegen dat er ook sprake kan zijn van dwang en mensenhandel vanuit oost-Europa, niet iedereen kiest er zelf voor.

De Wildt behandelt verschillende rollen die de prostituees innemen: de onafhankelijke vrouw, het slachtoffer en de liefhebber. Hoewel de meeste Roemeense straatprostituees onder een pooier werken, wordt vaak gekozen voor de rol van onafhankelijke vrouw die zelfstandig werkzaam is. Dit heeft verschillende redenen. ‘Ten eerste verdienen ze er, naar eigen maatstaven, een acceptabel inkomen mee. Ten tweede zijn veel vrouwen bang voor hun pooiers.’⁷² ‘Ten slotte is er, naast deze pragmatische redenen, een morele reden voor deze presentatie. Zij lijkt namelijk deels noodzakelijk omdat het door de verschillende instanties waarmee de vrouwen te maken krijgen, niet wordt geaccepteerd als zij zich bewust in de positie van uitgebuite straatprostituee plaatsen.’⁷³ Bovendien worden ze door de politie dan niet met rust gelaten, omdat het in Italië legaal is om als prostituee te werken en illegaal om uitgebuit te worden. Voor mij is deze rol het meest herkenbaar. De prostituees waar ik mee werk presenteren zich als onafhankelijke, sterke vrouwen en zij ontkennen steevast dat ze een pooier hebben. Wel wordt vaak gezegd dat een *andere* prostituee een pooier zou hebben. Ik zou het moeilijk kunnen accepteren dat zij een pooier hebben, misschien dat ze het daarom niet vertellen.

Vervolgens behandelt De Wildt de rol van het slachtoffer, die vaak wordt neergezet bij hulpverlening: ‘Een dergelijke presentatie waarin bewust negatieve aspecten benadrukt worden, definieert Goffman (1959: 49) als *negative idealization*, aangezien vrouwen om succesvol te zijn en hulp te ontvangen in hun presentatie moeten anticiperen op gestigmatiseerde beelden over prostitutie waarin misleiding, dwang en machteloosheid centraal staan.’⁷⁴ Dit herken ik minder, wat ermee te maken kan hebben dat het HAP geen hulpverlening biedt maar opvang. De machteloosheid van prostituees herken ik wel, al wordt dit niet vaak expliciet aangegeven.

⁷¹ Wildt, R. de, ‘Tasten in het duister. Roemeense straatprostituees in Rome’. In: Pijl, Y. van der, D. Raven, L. Brouwer en B.C. Oude Breuil (red.), *Mondialisering, migratie en multiculturaliteit* (Amsterdam 2009), p. 211

⁷² Ibidem, p. 215

⁷³ Ibidem

⁷⁴ Ibidem, p. 219

De derde rol, die van de liefhebber, komt voort uit de volgende redenen: prostituees die daadwerkelijk genieten van de seks; het centraal stellen van onafhankelijkheid en vrijheid; de presentatie van zichzelf in een moreel verwerpelijke rol uit rebellie; en aanpassing aan het harde leven op straat. Over de laatste reden: ‘Het benadrukken van het genot dat ze aan de seksuele contacten beleven kan voor vrouwen als Loredana een dergelijk mechanisme ter verdediging zijn. Het is mogelijk dat vrouwen stellen dat ze van de seks genieten om niet te hoeven nadenken over hetgeen het werk als prostituee met hen doet. Want dat het leven als prostituee angst, geweld en stigmatisering met zich meebrengt is een feit.’⁷⁵ Dit citaat voegt iets toe aan de paragraaf *Liegen over genot en safe sex*; genieten uit bescherming.

De Wildt concludeert dat geloofwaardigheid door deze prostituees belangrijker wordt gevonden dan feitelijkheid, en dat waarheid een relatief begrip is. ‘Barth (2002) argumenteert dat waarheid altijd geïnterpreteerd moet worden vanuit de individuele beleving van mensen. Zij is dus context- en positiegebonden. De verschillende waarheden die op deze manier erkend worden, bestaan niet alleen tussen personen, maar kunnen ook binnen één persoon bestaan. Mensen kunnen zichzelf op verschillende wijzen zien en verschillende identiteiten in zich dragen die ze afhankelijk van tijd en situatie benadrukken (cf. Ghorashi 2003: 30-31). Dit komt ook naar voren in de bewuste zelfpresentatie van de Roemeense straatprostituees in Rome.’⁷⁶ Volgens deze visie is waarheid verschuifbaar, en dragen mensen verschillende waarheden en identiteiten in zich mee. Zij kiezen er zelf voor wanneer ze welke identiteit naar buiten brengen.

De rollen die ik eerder omschreef worden hier gezien als identiteiten die deel uitmaken van een persoon. Het is duidelijker voor anderen als er maar één rol wordt gespeeld, één identiteit tegelijk kan bestaan, en daarmee begrijpelijk dat deze vrouwen daarvoor kiezen. Kritiek op dit artikel zou kunnen zijn dat het een klassieke opvatting hanteert van waarheid. Het gaat ervan uit dat een mens een kern in zich heeft, en vanuit die kern bewust rollen aanneemt. Volgens de postmoderne opvatting bestaat er niet zo’n kern. ‘Een cruciaal begrip binnen het postmoderne denken is de term ‘deconstructie’. Grofweg komt dit neer op het volgende: alle essentialistische aannames voor wat betreft de aard van de mens en de werkelijkheid blijken illusoir te zijn. Er is geen waarheid, dat wil zeggen geen universele visie op de realiteit, er is geen manier om deze te kennen (objectiviteit) en de mens heeft geen transcendente kern in het

⁷⁵ Wildt, R. de, ‘Tasten in het duister. Roemeense straatprostituees in Rome’. In: Pijl, Y. van der, D. Raven, L. Brouwer en B.C. Oude Breuil (red.), *Mondialisering, migratie en multiculturaliteit* (Amsterdam 2009), p. 221

⁷⁶ Ibidem, p. 222

diepst van zijn Wezen.’⁷⁷ Wanneer ik naar de straatprostituees kijk vanuit een fenomenologische visie, heeft waarheid verschillende verschijningsvormen. Het is subjectief en temporeel. Er is niet één kern, één vaste identiteit. Elke manier waarop een prostituee naar voren komt is een verschijningsvorm van haar zelf. Ze zijn allemaal waar. Wanneer dit door de verschillende instanties die met prostitutie bezig zijn, wordt gezien, hoeft hun gedrag niet te worden opgevat als liegen of een rol spelen, en kunnen zij meer zichzelf zijn.

⁷⁷ IJssel, S. van, ‘Voorbij het dualistisch denken. Over de spanningen tussen postmodernisme en spiritualiteit’. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 13 (2003), p. 40

Liegen door de maatschappij

De maatschappij, de samenleving als geheel, sluit bepaalde mensen uit en creëert zo een wij-zij cultuur die bepaald wordt door de dominante groeps cultuur. Gedetineerden en prostituees zijn groepen die door de maatschappij niet aanvaard worden. Er wordt een stigma op hen gelegd en dat maakt het leven voor deze groepen erg moeilijk. Een stigma vertekent de werkelijkheid omdat alléén het stigma er nog toe doet. In zekere zin dwingt de samenleving hen om te liegen over hun eigen bestaan om discriminatie te voorkomen. Iemand liegt dan over zijn identiteit (bijvoorbeeld door te verzwijgen dat hij of zij (ex-)gedetineerde of (ex-)prostitutee is) juist om zichzelf te kunnen zijn en gezien te worden als de persoon die hij of zij is, buiten het stickertje van (ex-)prostitutee en (ex-)gedetineerde om.

Waar ik persoonlijk van ben overtuigd, is dat ieder mens alle menselijk eigenschappen in zich heeft. Zoals het spreekwoord zegt: niets menselijks is ons vreemd. De socioloog Achterhuis beschrijft in een artikel hoe hij tot de volgende ontdekking kwam. ‘De brave burgers die in de periode van 1933 tot 1945 in staat bleken tot duivelswerk, zijn dezelfde burgers die we dagelijks tegenkomen op straat, thuis en in de spiegel. De brave burgers van toen, de brave burgers van nu, zijn niet allen braaf, en evenmin zijn zij duivels. Ze zijn mensen, en tot alles in staat.’⁷⁸ Dakloosheid, misdaad, detentie of prostitutie kan iedereen overkomen, maar mensen liegen hierover tegen zichzelf en tegen elkaar. Ik denk dat wat de mens niet accepteert in zichzelf, hij veroordeelt in de ander. Gedetineerden en prostituees vertegenwoordigen schaduwkanten in de mens die men liever niet onder ogen wil zien. Daardoor ontstaat het mechanisme van uitsluiting van deze groepen. Wanneer men dit gaat inzien, kan men ook de prostitutee en gedetineerde in zichzelf zien. Dan hoeven prostituees en gedetineerden niet meer zo te worden veroordeeld en buiten de maatschappij geplaatst, en wordt het makkelijker voor hen om te leven en/of een ander leven te gaan leiden.

Ik heb ervoor gekozen om het boek van Versteeg⁷⁹ dat ik in mijn onderzoeksvoorstel noemde, toch niet te gebruiken, omdat dit gaat over hoe de maatschappij omgaat met daklozen. Weliswaar zijn er overeenkomsten met hoe gedetineerden en prostituees worden benaderd, maar ik heb voldoende aan de huidige literatuur. Het onderwerp liegen door de maatschappij

⁷⁸ Achterhuis, H.J., ‘Geweld: een zoektocht door de filosofie’. In: Achterhuis, H.J., W.A.M. Alting von Geusau, J.M.M. Dobbelaer, R.J. Kleber, en J.C.M. Leijten (red.), *De gewelddadige samenleving* (Nijmegen 1994), p. 57

⁷⁹ Versteeg, W., *Dit is geen dakloze* (Rotterdam 2008)

is hier en daar al voorbij gekomen in de scriptie, zoals bij het hoofdstuk *Liegen over genot en safe sex*, onderdeel van *Liegen door prostituees*.

Pheterson beschrijft hoe ongenueanceerd maatschappelijke taboes over prostitutie zijn. Ook in de wetenschap zijn er vooroordelen over prostitutie. ‘Social science research is infected with prejudices against prostitute-branded women. Even the category “prostitute” is based upon symbolic and legal representations of the bad woman or whore than upon an actual set of characteristics within a population of persons.’⁸⁰ Eén van de misverstanden die ze de wereld uit wil helpen is dat prostituees met iedereen seks hebben, terwijl ze klanten kunnen weigeren die hun niet aanstaan.

Je kunt je afvragen hoe anders prostituees nu werkelijk zijn dan niet-prostituees. Volgens Pheterson is er binnen het huwelijk sprake van een impliciete uitwisseling van seks tegen geld, goederen en veiligheid. “‘Why are we rejected for selling our sexual value when other women do it all the time in one way or another?’” asked a Dutch whore.’⁸¹ Zij doet wetenschappelijk onderzoek om de kloof te versmallen en organiseert ontmoetingen tussen prostituees en niet-prostituees. ‘There are many reasons for exposing the reality of prostitution. Nonprostitute women are socialized not to possess sexual information or skill, not to talk about sex, not to ask for money in any situation, and not to associate with whores. A sharing of prostitute financial and sexual practices with nonprostitute women challenges that socialization, challenges the divisions it imposes upon women, and challenges the normative assumption of female sexual and financial dependency.’⁸² Prostituees leggen door hun bestaan, waarin ze open zijn over hun ruil van seks tegen geld, taboes bloot die de samenleving oplegt over seksualiteit en man-vrouw verhoudingen. Wanneer ze buiten de maatschappij worden geplaatst, kan de situatie blijven zoals hij is. In deze tijd is men opener over seks en zijn vrouwen actiever op seksueel gebied. Ik vraag me af of prostituees meer geaccepteerd worden dan zestien jaar geleden, toen Pheterson haar artikel schreef.

Sommige prostituees kijken neer op vrouwen die uit angst bij hun man blijven en seks met hem hebben. ‘Some prostitutes reserve the word *prostitute* for professional sex work which they consider honorable and delegate the word *whore* to self-compromising sexual accommodation which they consider dishonourable. One prostitute said, “Women who have

⁸⁰ Pheterson, G., ‘The category prostitute in scientific inquiry’. In: *Journal of sex research* 3 (1990), p. 397

⁸¹ Pheterson, G. ‘The whore stigma: female dishonour and male unworthiness’. In: *Social Text*, 37 (1993), p. 59

⁸² Ibidem, p. 39

sex out of duty or submission are the real whores”.⁸³ Ik moet concluderen dat, net zoals er discriminatie bestaat van prostituees door niet-prostituees, er ook discriminatie bestaat van niet-prostituees door prostituees.

Vanwege het stigma is het voor (ex-)prostituees en (ex-)gedetineerden moeilijk om aan een ‘normale’ baan te komen; zij worden gediscrimineerd. Transgenders hebben het nog zwaarder, voor hen is prostitutie vaak de enige optie voor werk, omdat zij niet worden geaccepteerd door hun medemens en geen ‘normale’ baan kunnen krijgen.

‘Or, although only specific businesses within the sex industry have actual regulations against hiring known prostitutes, most employers would feel perfectly justified in rejecting a known prostitute or ex-prostitute for any kind of work’.⁸⁴ Het wordt (ex-)prostituees en (ex-)gedetineerden moeilijk gemaakt om uit het vak te stappen en te blijven. Zo worden zij bijna gedwongen over hun verleden te liegen als zij iets anders willen doen, en een gat in het cv valt moeilijk uit te leggen.

In Nederland is wel enige verbetering zichtbaar. Zo is er in Amsterdam sinds kort een vestiging van uitzendbureau Randstad met een gespecialiseerde antecedent om ex-prostituees aan ander werk te helpen, en helpt stichting Exodus (ex-)gedetineerden om werk en woonruimte te vinden en hun leven weer op te bouwen.

Zelfs als (ex-)prostituees en (ex-)gedetineerden wel een andere baan vinden, hebben ze vaak moeite zich overeind te houden in de maatschappij en vallen ze toch weer terug in prostitutie of criminaliteit. Ze zijn zo lang buiten de maatschappij geplaatst dat het hen moeilijk valt om zich de maatschappelijke groepswaarden eigen te maken en er weer in mee te draaien.

⁸³ Pheterson, G. ‘The whore stigma: female dishonour and male unworthiness’. In: *Social Text*, 37 (1993), p. 47

⁸⁴ Ibidem, p. 43

4. Begeleiding

Terugblik

Tijdens het nadenken over een onderwerp voor de scriptie, kwam ik op liegen. Ik besloot dat dit niet voldoende was, omdat liegen juist interessant is vanuit het perspectief van waarheid. Ik ging ervan uit, dat liegen ingaan tegen waarheid inhoudt. In de veronderstelling dat waarheid en leugen met elkaar verbonden zijn, wilde ik ook het begrip waarheid onderzoeken. Nu ik de hoofdstukken geschreven heb, blijkt het moeilijk te zijn om ze met elkaar te verbinden. Ze zijn dan ook vanuit verschillende invalshoeken geschreven; waarheid voornamelijk vanuit een filosofische, leugen voornamelijk vanuit een psychologische. Het hoofdstuk over waarheid was een interessante zoektocht voor mezelf waarbij ik niet wist waar ik uitkwam en wat het voor de relatie met de doelgroepen zou opleveren. Wat vooral wat oplevert uit het hoofdstuk waarheid voor mijn onderzoeksvraag zijn de correspondentietheorie (klassieke opvatting van waarheid), waarheid als openbaarwordingsgebeuren (fenomenologische opvatting) en in mindere mate het Boeddhisme en humanisme, en de verbinding daarvan met mijn eigen gedachten over waarheid. Bij leugen was het meestal duidelijk voor mezelf dat hetgeen ik schreef een relatie had met de onderzoeksvraag, onder meer omdat ik liegen voor een deel heb behandeld vanuit de doelgroepen van mijn onderzoeksvraag.

In dit hoofdstuk over begeleiding gebruik ik, aan de hand van voor begeleiding relevante thema's, inzichten uit zowel waarheid als leugen. Zo maak ik via deze thema's een indirecte verbinding tussen waarheid en leugen. Waarheid is een meer filosofisch en abstract begrip, terwijl leugen een praktisch is, iets dat plaats vindt. De praktijk van liegen kun je onderzoeken, zonder dat altijd duidelijk hoeft te zijn waarom liegen plaatsvindt. Als het wel te verklaren is, dan is dat meestal vanuit gedrag en vanuit de psychologie.

Waarheid is moeilijker te herleiden uit of naar praktijksituaties. Daarom is het moeilijk een directe verbinding te leggen tussen waarheid en leugen, hoewel dit in eerste instantie de reden was van mijn besluit om naast liegen ook waarheid te onderzoeken. Waar ik wel een directe verbinding kan leggen, is in het onderscheid tussen de correspondentietheorie over waarheid (waarheid is in overeenstemming met de realiteit) en de fenomenologische opvatting van waarheid (de subjectieve ervaring van waarheid), omdat dit consequenties heeft voor hoe liegen wordt gedefinieerd. Bij liegen als ingaan tegen waarheid, waarheid opgevat volgens de klassieke opvatting, worden gelogen over de feiten, terwijl bij liegen als ingaan tegen

waarheid, waarbij waarheid wordt geïnterpreteerd volgens de fenomenologische opvatting – de subjectieve ervaring van waarheid-, de grens veel moeilijker te trekken is tussen waarheid en leugen. In de begeleiding van gedetineerden en prostituees is het belangrijk om het onderscheid tussen de klassieke en de fenomenologische opvatting van waarheid en de consequenties daarvan voor opvattingen over liegen in gedachten te houden. Wanneer er in begeleidingssituaties wordt gelogen, is het interessant om te kijken volgens welke opvatting van waarheid het als liegen wordt gedefinieerd.

Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik proberen om antwoord te geven op mijn onderzoeksvraag: *Welke rol spelen waarheid en leugen in de begeleiding van gedetineerden en prostituees?*. Hier zal ik mijn bevindingen uit de vorige hoofdstukken inzetten, samen met literatuur over vormen van begeleiding. Er is een verschil tussen de leugen in het leven van gedetineerden of prostituees, en het liegen in het contact dat zij hebben met begeleiders. De leugens van deze groepen in het contact met begeleiding hangen echter wel vaak samen met de leugens van hun leven. Naast waarheid en leugen aan de kant van gedetineerden en prostituees in het begeleidingscontact, wil ik in dit hoofdstuk ook de houding van de begeleider behandelen die werkt met doelgroepen waarbij liegen voor kan komen, en onderzoeken in hoeverre waarheid en leugen daar een rol in spelen. Ik deel het hoofdstuk thematisch in, waarbinnen ik mijn inzichten uit de vorige hoofdstukken zal verwerken. Ik begin met een schets te geven van onderwerpen die betekenisvol zijn in het licht van mijn onderzoeksvraag. Hoe graag ik het ook zou willen, ik heb geen tijd en ruimte om in deze scriptie aan alle onderwerpen die verband houden met mijn onderzoeksvraag recht te doen. Daarom heb ik een keuze gemaakt in onderwerpen die ik behandel.

De presentietheorie van Baart⁸⁵ wordt zowel in de geestelijke verzorging als in het opvangwerk met prostituees toegepast. Ik werk deze theorie uit omdat het een basis is voor het werk met gedetineerden en prostituees, en zet hierbij een tekst van Jacobs⁸⁶ in. Zij is onderzoeker en docent *praktische humanistiek*, in het bijzonder *normatieve professionaliteit* aan de Universiteit voor Humanistiek. De theorie over bedonderbaarheid is onderdeel van de presentietheorie van Baart en belangrijk voor mijn onderzoeksvraag, deze behandel ik in een aparte paragraaf. Ik leg een verband tussen bedonderbaarheid en echtheid van de begeleider

⁸⁵ Baart, A., *Een theorie van de presentie* (Utrecht 2001)

⁸⁶ Jacobs, G., 'Het uithouden van de spanning. Een beschouwing over preventie, empowerment en humanistisch geestelijk werk'. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* jrg. 13 nr. 12 (Amsterdam 2002), p. 49-60

als middel om waarheid in de cliënt te bevorderen. Echtheid hangt samen met congruentie (een term van Carl Rogers), en congruentie komt in relatie tot echtheid aan de orde. De term eigen waarheid heb ik besproken in het hoofdstuk over waarheid. In dit hoofdstuk zal ik het uitwerken aan de hand van begeleiding. In dit verband zal ook intuïtie naar voren komen. Een rol spelen en waarheid en leugen door de begeleider zal ik uitvoerig behandelen omdat dit ook uitgebreid in *Liegen* naar voren is gekomen, net als schuld welke ik zal behandelen in het kader van misdaad, detentie en humanistische geestelijke verzorging. Het gebruik van taal en metaforen vind ik bijzonder interessant in het kader van waarheid en leugen. Enerzijds begint met het ontstaan van taal meteen de leugen (zie Nietzsche in het hoofdstuk over waarheid). Anderzijds is mijn ervaring dat gedetineerden en prostituees soms niet zo direct of expliciet de waarheid vertellen zoals wij dat (zouden) doen, maar dat (onder andere door het gebruik van metaforen) hun taalgebruik vaak veelzeggend is en erg dichtbij waarheid komt. Ik herinner mij dat we in het Huis van Bewaring waar ik stage liep, tijdens een groepsgesprek een verkrachting tussen gedetineerden die de vorige dag in een cel had plaatsgevonden bespraken. Gedetineerden spraken met achting over het aantal hechtingen van het slachtoffer. Mijn supervisor, die zelf met gedetineerden had gewerkt, zei dat gedetineerden door het bespreken hiervan, indirect hun verlangen naar intimiteit uiten, wat ze moeilijk op een andere manier toe kunnen geven en wat moeilijk te bevredigen is binnen de machocultuur onder gedetineerden. Wellicht zit er inderdaad een diepere waarheid in het praten over dit incident. Het gebruik van taal en metaforen is een wezenlijk aspect van het onderwerp waarheid en leugen en dit verband verdient een scriptie op zich. Wegens ruimtegebrek kan ik er niet verder op ingaan.

Lichaamstaal in verband met liegen vind ik interessant, echter er zijn weinig non-verbale kenmerken van liegen, en deze zijn per cultuur verschillend. Omdat er onder gedetineerden en prostituees een zeer hoog percentage allochtoon is, maakt dat het interpreteren van non-verbale kenmerken bij deze doelgroepen in verband met liegen erg moeilijk. Ik zal dit dan ook niet verder behandelen. Ik wil hieraan toevoegen dat ik het jammer vind dat de omvang van de scriptie geen ruimte biedt om op de culturele dimensie van waarheid en leugen in te gaan, terwijl dit wel een belangrijk aspect is van het onderwerp. Ook dit verdient een scriptie op zich.

Het begrip 'begeleiding'

In mijn centrale onderzoeksvraag (*Welke rol spelen waarheid en leugen in de begeleiding van gedetineerden en prostituees?*) noem ik het woord *begeleiding*. Het is van belang om stil te

staan bij de betekenis van dit woord in de scriptie, voordat ik mogelijke antwoorden op de onderzoeksvraag uitwerk.

Mijn ervaring met de begeleiding van gedetineerden zijn mijn stages als humanistisch geestelijk verzorger. Humanistisch geestelijke verzorging (afgekort hgv) wordt ook wel humanistisch geestelijke begeleiding genoemd of humanistisch geestelijke raadswerk. Ik vermoed dat de meeste humanistisch geestelijk verzorgers (hgv-ers) er geen moeite mee hebben wanneer ik het woord begeleiding gebruik voor hun werk, maar er zijn ook humanistisch geestelijk verzorgers die wèl bezwaar hebben tegen het woord begeleiding. Mijn ervaring met begeleiding van prostituees is het werk als activerend opvangmedewerker bij het *huiskamer aanloopproject prostituees*. In dit werk was voorheen de opvang en zorg samen gedekt in het werk van de opvangmedewerkers. Anderhalf jaar geleden is de opvang en zorg gescheiden. De opvangmedewerkers houden zich bezig met opvang en doorverwijzing, collega's van een andere afdeling met begeleiding en zorg. Volgens deze terminologie bieden de opvangmedewerkers dus geen begeleiding. Mijn eigen ervaring is dat de opvangmedewerkers wel degelijk ook begeleiding bieden. Daarnaast is er in literatuur over waarheid en leugen vaak sprake van een therapeutische context, waarin niet het woord begeleiding wordt gebruikt. Indien van toepassing zal ik bij het bespreken van literatuur de invalshoek vanwaar de literatuur is geschreven benoemen. Hier wil ik aan toevoegen dat ieder vakgebied zijn grenzen moet kennen, en dat het nuttig kan zijn om naar elkaar door te verwijzen.

Ik heb gekozen voor het woord begeleiding in mijn onderzoeksvraag, omdat het een breed begrip is dat op veel manieren geïnterpreteerd kan worden. Men kan bij het lezen van het begrip begeleiding de invalshoek waarmee ik heb gewerkt met gedetineerden en prostituees in het achterhoofd houden.

De theorie van de presentie

Zowel de humanistisch geestelijke verzorging als het opvangwerk bij het HAP leggen hun basis in de presentietheorie. Deze theorie betreft het aanwezig zijn bij de doelgroepen om zo hun leefwereld van dichtbij mee te maken. De kracht van deze benadering zit hem in het naast de cliënten staan door begeleiders en meemaken wat zij ook meemaken, en zo een vertrouwensrelatie creëren. Instanties hebben hier vaak geen tijd voor, waardoor met name existentiële problemen door hun 'trage' karakter vragen 'om aandachtige betrokkenheid, nabijheid, tijd en trouwe beschikbaarheid, met andere woorden een zorgzame betrekking

waarin iemand zich gezien weet en erkend als persoon met een eigen verhaal (Kunneman 1999). Baart heeft een dergelijke betrekking een naam gegeven: de presentie-benadering.⁸⁷ De presentiebenadering wordt in verschillende opleidingen gedoceerd, zoals Humanistiek en maatschappelijk werk. Bij doelgroepen die uit zichzelf niet snel naar een vorm van hulpverlening toe zullen stappen, zoals gedetineerden en prostituees, is de presentietheorie zeer goed toepasbaar. Het HAP heeft er als het ware zijn specialiteit van gemaakt, door er in de opvang er primair te zijn voor de cliënt met nauwelijks gebruik van strategieën. Ik denk dat presentie een heilzame werking kan hebben op deze doelgroepen in verband met de maatschappelijke leugens en taboes omtrent detentie en prostitutie. Zoals ik eerder heb vermeld over de huiskamer, hoeven zij daar niet te liegen over hun werk in de prostitutie of worden niet alleen benaderd als prostituee, zoals klanten kunnen doen, maar kunnen zij zichzelf zijn. Ook in de presentie van geestelijk verzorgers in een gevangenis geldt dat gedetineerden daar zichzelf kunnen zijn en niet alleen ‘een crimineel’ of iemand die zijn detentie verborgen moet houden.

Wat ik mooi vind aan Jacobs is dat zij presentie niet alleen ziet als een kwestie van ‘laten’, waar Baart de nadruk op legt, maar ook van ‘maken’. Maken suggereert dat in het present zijn een actieve rol ligt weggelegd. Maken is gericht op empowerment en humanisering. ‘De twee oriëntatiepunten staan dus voor twee niveaus’ (micro- en mesoniveau) van handelen van de humanistisch geestelijk werker, die we zouden kunnen aanduiden als ‘individualiteit’ (de gerichtheid op erkenning, de ervaring van zin en waarde) en ‘humaniteit’ (de gerichtheid op een menswaardig bestaan).⁸⁸ Zo ervaar ik het zelf ook in mijn werk en stages. Ik probeer als het even kan cliënten te mobiliseren om hun leven op een voor hen zo goed mogelijke manier op te pakken. Wanneer bijvoorbeeld een cliënt aangeeft dat hij of zij uit de prostitutie of uit het criminele circuit wil stappen, bespreek ik graag met diegene andere mogelijkheden van werk en manieren om dit tot stand te brengen. Wanneer het daadwerkelijk tot actie komt draag ik het over aan collega’s van de afdeling die zich bezig houden met (meer actieve) zorg. ‘Deze ‘makende’ kant wordt echter niet breed geaccepteerd als een kern van humanistisch geestelijk werk. Dit blijkt uit de immer voortschrijdende discussie of humanistisch geestelijk verzorgers met bepaalde doelen werken en of dit vooropgezette doelen zijn of dat zij in contact met de cliënt tot stand komen.’⁸⁹ Terwijl niet alle geestelijk verzorgers achter een meer actieve opstelling kunnen staan, is er in het opvangwerk van het HAP eerder sprake van

⁸⁷ Jacobs, G., ‘Het uithouden van de spanning. Een beschouwing over preventie, empowerment en humanistisch geestelijk werk’. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 12 (Amsterdam 2002), p. 51

⁸⁸ Ibidem, p. 53

⁸⁹ Ibidem, p. 56

een omgekeerde beweging. Omdat het HAP tot anderhalf jaar geleden zowel opvang als begeleiding verzorgde, is het soms moeilijk om zich te beperken tot de opvang, en de meer actieve vormen van hulpverlening aan een ander team over te laten. Ik ben het eens met Jacobs dat ook de makende kant van de presentietheorie een rol speelt, en zie het terug in zowel het geestelijk werk als in het opvangwerk, ook nu de meer concrete vormen van begeleiding aan een ander team zijn overgedragen.

Ik denk dat wanneer de doelgroepen liegen over bepaalde zaken, het doorlopend aanwezig zijn van de begeleider(s) licht kan werpen op hoe de zaken er in werkelijkheid voorstaan. Veel prostituees doen zich sterk voor, alsof zij het allemaal makkelijk aankunnen. Door regelmatig in de huiskamer aanwezig te zijn, merk je als begeleider dat ze wel degelijk kwetsbaar zijn en hoor je bij tijd en wijle over een vervelende gebeurtenis in het werk of leven van de vrouwen. Als de huiskamer niet aanwezig was geweest, hadden ze waarschijnlijk niet om hulp gevraagd. Zo blijkt door de presentie van opvangmedewerkers dat de vrouwen niet altijd zo sterk zijn als ze zich voordoen, en het niet altijd allemaal goed gaat. Tegelijkertijd kan de presentie-beoefenaar juist door deze opstelling makkelijk worden voorgelogen. Baart heeft dit uitgewerkt onder de term bedonderbaarheid.

Bedonderbaarheid

Een onderdeel van de presentietheorie dat mij heeft geholpen mijn eigen ervaringen te begrijpen, is de zogenaamde bedonderbaarheid van de hulpverlener. De presentie-beoefenaar legt de nadruk op aanwezig zijn bij de cliënt en zich inleven in diens leefwereld. Hij werkt niet vanuit een instantie en kijkt over het algemeen weinig naar verifieerbare feiten. Omdat hij zo naast de cliënt staat, is hij vatbaar om voorgelogen te worden over feiten door de cliënt. Mijn tweede stage liep ik in een dubbeldiagnose kliniek, onderdeel van een psychiatrisch ziekenhuis. Er zaten patiënten die psychiatrische problematiek hadden, een verslavingsprobleem en een verleden met delicten. De meeste van hen kwamen rechtstreeks uit de gevangenis, en de rest van hun straf werd omgezet in behandeltime in deze kliniek. Daar bleven zij ofwel totdat de behandeling succesvol was afgerond en/of totdat de straftijd cq. afgesproken behandeltime was afgelopen, ofwel totdat de behandeling niet bleek te werken en ze terug moesten naar de gevangenis. Ik zal hieronder drie fragmenten uit mijn eindverslag weergeven die gaan over liegen door deze doelgroep en de bedonderbaarheid van de hulpverlener.

‘Peter vertelde mij in de eerste gesprekken dat hij geen problemen had met drugs, alleen soms blowde, en dat hij daarom niet thuishoorde op de afdeling. Hij werd vaak gecontroleerd op

drugsgebruik en vond dat onredelijk. Ik geloofde hem min of meer, hoewel ik in het begin wel zei ‘Ze zullen jou toch niet op de afdeling toelaten als jij geen verslaving hebt’. Hij praatte zich daar weer uit. Ik was geneigd met hem mee te leven en hem te geloven. Toen Peter vertelde over de vele controles dacht ik echt dat hij geen drugs gebruikte en ik had het met hem te doen. Ik voelde me dan ook zwaar bedonderd toen ik hoorde dat Peter werd weggestuurd van de afdeling omdat hij was betrapt op cocaïne gebruik.’⁹⁰

‘De term ‘bedonderbaarheid’ is van Andries Baart, en komt erop neer dat bedonderbaarheid onderdeel is van de geestelijke verzorging. Je moet je als geestelijk verzorger (gv-er) bedonderbaar opstellen, omdat je er bent voor de cliënt en vanuit diens perspectief en levensbeschouwing probeert te kijken en naast hem of haar te staan⁹¹. Het is bijvoorbeeld niet gebruikelijk als gv-er om dossiers te lezen van cliënten, het gaat erom wat er zich in het gv-contact afspeelt. Nu werd ik met mijn neus erop gedrukt wat deze bedonderbaarheid van de gv met mij deed. Het leek erop dat ik pas besepte dat ik met verslaafden werkte toen ik zelf zo was voorgelogen over drugsgebruik. Ik wist wel dat deze doelgroep onbetrouwbaar is, maar doordat juist Peter met wie ik zo’n goede band had tegen mij had gelogen, ging ik enorm balen van allerlei aspecten van die onbetrouwbaarheid. Ik had graag gewild dat Peter het vertrouwen had gehad dat we ook een goed contact konden hebben als hij open was geweest over zijn drugsgebruik. Maar dat zat er niet in en misschien kan je dat niet verwachten bij deze doelgroep. Behalve op liegen over drugsgebruik stuitte ik ook op het niet nakomen van afspraken en niet de verantwoordelijkheid nemen voor de gepleegde delicten maar in de slachtofferpositie gaan zitten.’⁹²

‘Wat in het geval van Peter blijft staan is dat ik geloof dat hij het niet slecht met mij voorhad, integendeel, dat hij het beste probeerde te doen. En misschien heeft hij er wel veel aan gehad dat ik hem niet als een gebruiker stigmatiseerde zoals hij al zo vaak meemaakte, maar dat ik een andere kant van hem zag en dat hij die kant ook een tijdje bij mij heeft kunnen zijn. Het is niet zo dat ik niet goed heb gehandeld als geestelijk verzorger omdat ik me heb laten bedonderen, maar voor mezelf is het wel een verschil als ik realistischer naar Peter en naar andere cliënten kan kijken. Dan kan ik ze beter plaatsen en hoef ik me ook niet zo bedonderd te voelen als ze anders blijken te zijn dan ik dacht. De kunst van het werk van gv-er bij dubbeldiagnose patiënten en gedetineerden ligt denk ik in de volgende vraag: ‘Hoe kan een

⁹⁰ Kirchner, A.M.S., *Vallen en opstaan. Geestelijke verzorging in psychiatrisch ziekenhuis De Grote Beek. Stageverslag stage 2. Universiteit voor Humanistiek* (2008), p. 15

⁹¹ Baart, A., ‘Box 24.2. Bedonderbaarheid en het object van pastoraat’. In: *Een theorie van de presentie* (Utrecht 2001), p. 109-111

⁹² Kirchner, A.M.S., *Vallen en opstaan. Geestelijke verzorging in psychiatrisch ziekenhuis De Grote Beek. Stageverslag stage 2. Universiteit voor Humanistiek* (2008), p. 15-16

pastor' (hgv-er) 'die twee beginselen tegelijk op de rol houden? Het ene beginsel is: ik wens geloof te hechten aan mensen. Met andere woorden: ik ben bedonderbaar. En ik geef ze bovendien vertrouwen'. 'En aan de andere kant zeggen: ja, soms komt er een hele kwade aap uit de mouw'⁹³. Om hiermee te kunnen werken vraagt een grote professionaliteit. Ik verwacht dat ik met de jaren minder bedonderbaar word en cliënten realistischer ga zien: '... ik denk dat het van belang is op te merken, dat het beroepsmatig gezond is om alles te verwachten, om op alles voorbereid te zijn'⁹⁴. Ik hoop dat ik, zonder mensen te confronteren over bijvoorbeeld drugsgebruik (wat je nooit zeker kan weten), door mijn houding van langdurige presentie kan laten zien dat ik mensen accepteer *inclusief* hun onbetrouwbaarheid.'⁹⁵

Het heeft me aangegrepen dat er tegen me is gelogen binnen de vertrouwensband die ik had met deze cliënt. Wellicht is in deze ervaring de kiem gelegd voor deze scriptie.

In het kader van *Liegen door de maatschappij* kan ik het liegen van Peter als volgt interpreteren. Hij wist waarschijnlijk uit ervaring welk stigma er ligt op verslaving aan harddrugs. Door te verzwijgen dat hij gebruikte voorkwam hij dat ik hem zou stigmatiseren. Ik heb ons contact als zuiver ervaren, en schrok ervan dat hij tegen me had gelogen over zijn gebruik. Vanuit het stigma valt wel te verklaren dat hij wellicht de zuiverheid van ons contact juist probeerde te behouden door te liegen. Ik denk zelf dat ik hem ondanks zijn gebruik nog steeds als persoon had kunnen zien, maar dat wist hij natuurlijk niet.

In het kader van *Veinzen, doen alsof* is er nog iets te zeggen over dit voorbeeld. Misschien had Peter tegen mij gelogen (geveinsd dat hij iemand was die geen drugs gebruikte) om meer zichzelf te kunnen zijn, om meer volgens zijn ware ik te kunnen leven, en heb ik hierin bijgedragen door hem niet (alleen) als drugsgebruiker te zien, omdat ik dat niet wist, maar als mens. Wat het vervolgens moeilijk maakte, is dat toen ik hem voor de laatste keer bezocht vlak voordat hij wegging, ik teleurgesteld in hem was omdat hij had gelogen. De leugen, die dichtbij zijn potentie van niet-drugsgebruiker en 'normaal' mens kwam, is doorgeprikt, en wat voor gevolgen heeft dat in terugwerkende kracht op zijn goede ervaringen met onze gesprekken waarin hij als mens werd gezien? Hoe voelt hij zich als hij over zijn drugsgebruik liegt, of het nu uitkomt of niet? Of ervaart hij het niet eens als liegen?

⁹³ Baart, A., 'Box 24.2. Bedonderbaarheid en het object van pastoraat'. In: *Een theorie van de presentie* (Utrecht 2001), p. 110-111

⁹⁴ Ibidem, p. 110

⁹⁵ Kirchner, A.M.S., *Vallen en opstaan. Geestelijke verzorging in psychiatrisch ziekenhuis De Grote Beek. Stageverslag stage 2. Universiteit voor Humanistiek* (2008), p. 18

Volgens de klassieke opvatting van waarheid, welke uitgaat van feiten en empirie, heeft Peter gelogen, namelijk over zijn drugsgebruik. Volgens de fenomenologische opvatting van waarheid is hij juist dichtbij zijn eigen ervaring en waarheid gebleven, wat eraan heeft bijgedragen dat er een goede band tussen ons is ontwikkeld. Hij heeft gelogen over feiten en hiermee ruimte gegeven aan zijn subjectieve waarheid, of om ruimte te geven aan zijn subjectieve waarheid heeft hij gelogen over feiten (zijn drugsgebruik). Misschien was hij zich er niet eens van bewust dat hij loog over feiten, omdat hij uit ging van zijn ervaring dat wij goed contact hadden van mens tot mens en zijn drugsgebruik van ondergeschikt belang achtte.

Wat me aanspreekt in de bedonderbaarheid is dat Baart de leugen bij doelgroepen erkent en onvermijdelijk acht. Hij behandelt zowel het begrip hiervan dat bij begeleiders met de jaren groeit, als het feit dat om een goede hulpverlener te zijn, men zich voor de gek moet kunnen laten houden. In dit beroep is het opbouwen van een vertrouwensband belangrijker dan dat alle feiten op tafel komen. Het theorie over bedonderbaarheid maakt ruimte voor waarheid zoals gedefinieerd in de fenomenologie. Uitgaan van ‘de waarheid spreken’ zoals er in de correspondentietheorie tegenaan wordt gekeken, namelijk dat wat wordt gezegd, klopt met de empirie, is veel minder werkbaar bij deze groepen dan wanneer waarheid wordt opgevat zoals in de fenomenologie, ‘waarheid als een subjectieve ervaring’. Wanneer de begeleider toestaat dat een cliënt hem op een empirische manier voor de gek kan houden, kunnen belangrijker dingen bovenkomen dan datgene waarover wordt gelogen, en kan er begrip ontstaan aan de kant van de begeleider voor de werkelijkheid (de subjectieve waarheid) van zijn cliënt. Cliënten kunnen waarheid en werkelijkheid anders ervaren dan begeleiders, en niet de ervaring hebben dat zij op een empirische manier liegen. Hun beleving is anders. Een voorbeeld is de prostituee die tegen mij klaagt dat zij die dag weinig klanten heeft (en dus weinig geld verdient), terwijl zij in werkelijkheid veel klanten heeft maar haar geld grotendeels moet afstaan aan een pooier, die zij niet ziet als pooier maar als haar vriend. Zij liegt empirisch gezien over haar aantal klanten, omdat zij niet wil dat ik weet dat zij geld moet afstaan, ervan uitgaande dat ik dan denk dat ze een pooier heeft, terwijl zij dat zelf niet zo ziet. Als ik meevoel met haar ervaring dat het moeilijk is om weinig geld te verdienen, krijgt zij erkenning voor het gevoel dat haar werk moeilijk is, ook al is het om een andere reden (geld afstaan in plaats van weinig klanten hebben). Wanneer ik haar zou confronteren met mijn visie of vermoeden dat ze een pooier heeft, zou ze zich waarschijnlijk voor mij afsluiten en dit soort dingen niet meer met mij delen. Door mee te gaan met haar leugen, kom ik dichterbij haar waarheid en gevoelsleven (op een fenomenologische manier bekeken), dan door de

feitelijke waarheid (volgens de correspondentietheorie) belangrijker te vinden dan haar ervaring. Met andere woorden, emotionele waarheid kan belangrijker en meer veelzeggend zijn dan feitelijke waarheid. De theorie van de bedonderbaarheid impliceert een waarheidsopvatting volgens de correspondentietheorie. Tegelijkertijd heeft ze er woorden aan gegeven dat een subjectieve benadering van waarheid belangrijker is dan (liegen over) feiten.

Jacobs⁹⁶ schrijft in de lijn van Baart over de houding van de geestelijke verzorging en over de presentietheorie. In wat zij schrijft over *exposure* herken ik de moeite die ik had tijdens werk en stage met gedetineerden en prostituees: ‘Het streven naar menselijke waardigheid en de gerichtheid op de leefwereld als ‘vindplaats van het goede’ vindt immers plaats in een realiteit die onontkoombaar ook daartegenin beweegt en het tegendeel laat zien, en is daarmee vaak pijnlijk voor de presentie-beoefenaar.’⁹⁷ Wanneer *exposure* gecombineerd wordt met presentie, kan de begeleider moeite hebben met de wereld van de cliënten, en mag de cliënt er zijn zoals hij is. In die houding kan een cliënt (op een empirische manier) liegen en kan een begeleider daar moeite mee hebben. Beide verhalen mogen er zijn. Dit scheidt een relatie. De theorie over de bedonderbaarheid dekt allebei de kanten. Deze stage-ervaring heeft me enerzijds laten zien hoe belangrijk het is voor de cliënt en voor jezelf om eerlijk te zijn als begeleider over wat hetgeen er binnen de gesprekken wordt gezegd met je doet, en ik denk dat dit de eerlijkheid van de cliënt bevordert. Anderzijds ben ik me gaan realiseren dat waarheid en leugen in begeleiding op verschillende manieren kunnen worden bekeken.

Een rol spelen

De rol die de begeleider speelt is onderdeel van zijn professionaliteit. Doorgaans wordt het als onderdeel van professionaliteit gezien dat de begeleider een bepaalde houding aanneemt, het contact niet te dichtbij laat komen en werk en privé gescheiden houdt. Rolneming als onderdeel van de presentiebenadering houdt ook in dat een begeleider verschillende rollen op zich kan nemen: ‘Dit kan de vorm aannemen van rolneming: de presentie-beoefenaar neemt (tijdelijk) de plaats in van moeder/vader, vriend/in of andere naaste bij afwezigheid van hen. In de (overdrachts-) relatie die zo ontstaat, krijgen de buurtbewoners onder meer de mogelijkheid hun verhaal te doen en ervaringen door te werken, hen wordt een moreel getint ‘tegenover’ geboden dat feitelijk ontbreekt en ze krijgen de mogelijkheid te oefenen met

⁹⁶ Jacobs, G., ‘Het uithouden van de spanning. Een beschouwing over preventie, empowerment en humanistisch geestelijk werk’. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 12 (Amsterdam 2002), p. 49-60

⁹⁷ Ibidem, p. 57

andere manieren van in het leven staan. De relatie ontstaat echter niet met dit doel, maar vindt haar waarde in zichzelf: het bieden van een hechtingsmogelijkheid, voorkomen dat er gaten vallen in belangrijke sociale weefsels of het herstellen van gemeenschap.⁹⁸

Een rol spelen is een vaardigheid die men in veel beroepen moet hebben. Gedetineerden moeten hun dubieuze activiteiten vaak verzwijgen en een rol spelen van 'normale' burger. Een belangrijk onderdeel van het werk als prostituee is het opwekken van een illusie. Een begeleider probeert er te zijn voor zijn cliënten, ook al staat zijn hoofd er niet naar.

Gedetineerden, prostituees en begeleiders hebben gemeen dat zij een rol spelen. Het is afhankelijk van de mate waarin de rol in iemand zit hoe dit kan worden geïnterpreteerd. Zoals ik eerder heb beschreven, kan een rol spelen worden opgevat als een vorm van liegen die verband houdt met doen alsof, wanneer de rol niet in iemand zit of ver van de persoon afstaat. Wanneer een rol onderdeel is van iemand, is het geen leugen maar eerder een verschijningsvorm van waarheid.

Begeleiders trachten om 'echt' contact te maken, en het kan een opluchting voor cliënten zijn als ze in de begeleiding op een andere manier kunnen zijn dan ze doorgaans zijn. Hoe weet de begeleider dat het contact met de cliënt oprecht is en men geen gedrag laat zien waarvan verwacht wordt dat de begeleider het wil zien en/of dat de cliënt sociaal wenselijk gedrag vertoont? Wat is authenticiteit, wat is een rol, wanneer heb je 'echt' contact?

In het hoofdstuk *Liegen door prostituees* heb ik een tekst van De Wildt gebruikt over Roemeense straatprostituees. In de conclusie staat: 'De verschillende waarheden die op deze manier erkend worden, bestaan niet alleen tussen personen, maar kunnen ook binnen één persoon bestaan. Mensen kunnen zichzelf op verschillende wijzen zien en verschillende identiteiten in zich dragen die ze afhankelijk van tijd en situatie benadrukken.'⁹⁹ Zo bekeken is de rol die iemand speelt, onderdeel van diegene en één van de vele waarheden en identiteiten die hij of zij in zich draagt. Volgens de postmoderne visie is het zelfs geen rol die ingaat tegen waarheid, maar een uitdrukking van waarheid, omdat er geen kern in de mens bestaat waar vanuit een rol wordt gekozen en gespeeld, maar er diverse verschijningsvormen van waarheid bestaan binnen één mens. In het verlengde hiervan kan ik concluderen dat het in begeleidingscontact wenselijk kan zijn om mee te gaan en zich in te leven in de rol of de verschijningsvorm die een cliënt in- of aanneemt. Ik zie het als een streven als begeleider om de cliënt in zijn verschillende verschijningsvormen als één geïntegreerd persoon te benaderen.

⁹⁸ Jacobs, G., 'Het uithouden van de spanning. Een beschouwing over preventie, empowerment en humanistisch geestelijk werk'. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 12 (Amsterdam 2002), p. 52

⁹⁹ Wildt, R. de, 'Tasten in het duister. Roemeense straatprostituees in Rome'. In: Pijl, Y. van der, D. Raven, L. Brouwer en B.C. Oude Breuil (red.), *Mondialisering, migratie en multiculturaliteit* (Amsterdam 2009), p. 222

Er bestaat echter ook inneming van een rol waarin diegene (bewust of onbewust) waarheid ontwijkt of deze probeert te verbergen, voor zichzelf en/of voor een ander. Dit kan gebeuren in begeleidingscontact, met het klassieke voorbeeld dat een prostituee tegenover de begeleiding een rol inneemt van onafhankelijke vrouw terwijl zij eigenlijk gepooierd wordt. Mijn ervaring met gedetineerden is dat zij er goed in zijn om een (bijvoorbeeld open, sympathieke) rol aan te nemen tegenover de geestelijk verzorger met de bedoeling iets van de hem gedaan te krijgen, bijvoorbeeld dat de gv-er een telefoontje voor hen pleegt. In het eerste geval lijkt het me zinvol als de begeleider meegaat in de rol die de prostituee inneemt, omdat men anders haar eigen waarheid (die het wellicht niet zo ziet dat zij gepooierd wordt) geweld aandoet en haar zo kwijt kan raken. In het tweede geval, wanneer het contact alléén draait om iets van de gv gedaan te krijgen, lijkt het me zinvol om hier niet in mee te gaan. Anderzijds kan zoiets als een telefoontje ook een ingang zijn om tot verder contact te komen. Wanneer de begeleider merkt dat de cliënt open staat voor andere waarheden, zoals wanneer in het eerste geval de vrouw moeite krijgt met de houding van haar vriend cq. pooier, kan de begeleider daarop inspelen, om de horizon van de cliënt te verbreden en wellicht diens situatie te verbeteren. Wanneer echter de houding van de cliënt zeer storend is voor de begeleider, bijvoorbeeld wanneer de cliënt anderen ernstig schade berokkent en dit zelf niet ziet, lijkt het me wél belangrijk voor de begeleider om dit in te brengen.

Bovendien wordt er van de begeleider zowel vanuit zijn professie als vanuit de cliënt verwacht dat hij er als mens zit en niet alleen een rol of houding inneemt. Het mens tot mens contact van de humanistisch geestelijk verzorger wordt beschouwd als een primaire kwaliteit van het beroep. Zoals in de paragraaf *Lichaamstaal* is gebleken hebben gedetineerden beter inzicht in lichaamstaal en misleiding dan wie dan ook. Mijn ervaring met zowel gedetineerden als prostituees is dat zij waarachtigheid en liegen goed kunnen doorzien. Werken met deze doelgroepen vraagt van de begeleider een hoge dosis oprechtheid. Daarom vermoed ik dat een begeleider die de rol van begeleider inneemt terwijl dit eigenlijk ver van hem afstaat, weinig kan bereiken bij deze doelgroepen. De doelgroep vraagt ook om een niet te confronterende aanpak omtrent zaken die voor hun gevoelig liggen. Zo is het in de gevangenis *not done* om een gedetineerde naar het delict te vragen waarvoor hij zit, tenzij er een goede band is opgebouwd tussen de betrokkenen, en werkt het niet om een prostituee rechtstreeks te vragen of ze gedwongen werkt of dat ze het wel eens zonder condoom doet. Een té confronterende aanpak kan een tegenovergesteld effect hebben van wat men wenst te bereiken, namelijk dat de cliënt zich afsluit en/of niet meer met de begeleider wil praten. Werken met gedetineerden en prostituees vraagt daarom ook om een open instelling, waarin de begeleider tot op zekere

hoogte accepteert dat zijn cliënten het leven leiden dat zij doen. Een oplossing tussen oprechtheid en het voorkomen van een confrontatie in, kan zijn om informatie te verschaffen, bijvoorbeeld over *safe sex*, omdat dit neutraal en onpersoonlijk is. Het is voor de begeleider laveren tussen rolneming en oprechtheid, aanpassing en zichzelf zijn, het opbouwen van een vertrouwensband en eerlijkheid.

Het gegeven dat gedetineerden en prostituees gewend zijn om te veinzen en een rol te spelen, kan ook op een positieve manier worden gebruikt in begeleiding. In *Veinzen, doen alsof* heb ik Lerner geciteerd: ‘Veinzen kan bijvoorbeeld een indirecte poging zijn de waarheid te zeggen, in plaats van een onhandige poging de waarheid te omzeilen. Wanneer we liefde of moed veinzen, ontdekken we soms dat het ook werkelijk bestaat – of dat we ons vermogen daartoe kunnen vergroten.’¹⁰⁰ Begeleiding kan helpen om de cliënt bewust te laten worden wat voor potentie hij in zich heeft. Ik denk dat het nuttig kan zijn om door te praten over verbeelding en dromen van cliënten, omdat hun waarheid daardoor kan veranderen. Wanneer men het aandurft over iets te dromen, wordt er een zaadje gelegd waardoor de droom werkelijkheid zou kunnen worden. Zoals besproken onder *Waarheid* is het één van de uitgangspunten van het humanisme dat men ernaar streeft zoveel mogelijk de eigen potentie waar te maken in het leven, ‘om door te dringen tot eigen wezen, waarin de mens iets ontdekt van krachten, mogelijkheden en waarden, die het menselijk leven uitlichten uit het automatisme en er een geheel eigen richting aan geven.’¹⁰¹ De kunst van begeleiding is denk ik om samen met de cliënt te zoeken naar diens kracht en kern, opdat diegene zich zoveel mogelijk kan ontplooien. Verlangens, dromen en verbeelding, die zich kunnen uiten via veinzen en een rol spelen, kunnen mensen dichterbij hun potentie brengen en zijn zeker de moeite waard om te onderzoeken in een begeleidingssituatie. Wanneer een begeleider erachter komt dat er tegen hem wordt gelogen, kan het nuttig zijn om bovenstaande in gedachten te houden om het liegen in perspectief te plaatsen. Zoals ik in het voorbeeld onder *Bedonderbaarheid* heb laten zien, kunnen mensen (op een empirische manier) liegen om zichzelf te kunnen zijn (fenomenologische waarheid) bij de ander.

¹⁰⁰ Lerner, H. G., *Waarom vrouwen liegen. Misleiding als middel* (Baarn 1993), p. 21-22

¹⁰¹ Praag, J.P. van, ‘Nihilisme’. In: Derkx, P. (red.), *J.P. van Praag om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. (Utrecht 2004), p. 96

Echtheid

Bij het werken met doelgroepen die goed zijn in acteren en een rol innemen, en, belangrijker nog, waar het voor henzelf onduidelijk kan zijn wat echt is en wat niet, wat waarheid is en wat leugen, is de echtheid van de begeleider van groot belang. Ik gebruik een artikel van Gunst¹⁰² over de echtheid van de begeleider en het effect daarvan op de cliënt. Zij werkt als psycholoog en cliëntgericht-experientieel (groeps)psychotherapeut in gedwongen hulpverlening aan daders van seksuele delicten. ‘Sinds de publicatie van Rogers (1957) ‘necessary and sufficient conditions’ wordt congruentie beschouwd als één van de drie therapeutische grondhoudingen. De therapeut staat open voor en is in contact met zijn eigen beleving (‘echtheid naar binnen’). Van daaruit communiceert hij de daadwerkelijke ervaren empathie en respect. Congruentie vermijdt dat empathie en aanvaarding holle begrippen of loze technieken zouden zijn. Wanneer gevoelens storend zijn voor de empathische onvoorwaardelijke aanvaarding, kan het nodig zijn deze te bespreken met de cliënt (Rogers, 1957, p. 98). De expliciete communicatie van gevoelens, percepties en attitudes van de therapeut wordt door Lietaer (1991) benoemd als transparantie (‘echtheid naar buiten’).’¹⁰³ Congruentie en transparantie zijn zeker bij het werken met zedendelinquenten nodig om te komen tot de eigenlijke therapeutische activiteit, namelijk empathisch begrip. Wanneer een cliënt ver af staat van zijn eigen gevoelens, en zich daardoor ook niet kan inleven in gevoelens van anderen, kan dit de therapeut in de weg staan om empathie te voelen voor de cliënt. De erkenning van de eigen beleving van de therapeut (congruentie) en het communiceren hiervan naar de cliënt (transparantie) kan helpen, voor de therapeut om tot contact met de cliënt in staat te blijven, en voor de cliënt om met zijn eigen gevoelens in contact te komen. Hieronder een voorbeeld.

‘Yves had in het begin van de therapie sterk de neiging alle verantwoordelijkheid van zich af te schuiven. Hij werd reeds twee maal veroordeeld wegens grensoverschrijdend gedrag ten aanzien van kinderen op wie hij paste. Naast het feit dat de kinderen hem ertoe zouden uitgenodigd hebben seksuele aanrakingen te plegen, meende hij ook dat de ouders hun verantwoordelijkheid niet opgenomen hadden aangezien ze wisten dat hij reeds voor dergelijke zaken werd veroordeeld in het verleden en ze hun kinderen toch naar hem toe stuurden. Zijn eigen aandeel leek hij helemaal niet te zien. In de loop van het derde gesprek gaf ik hem aan dat ik het er moeilijk mee had dat hij alles van zich afschoof, dat hij tenslotte

¹⁰² Gunst, E., ‘Mannen in burchten, echtheid als middel tot contact in dadertherapie’. In: *Tijdschrift cliëntgerichte psychotherapie* 2 (2006), p. 103-116

¹⁰³ Ibidem, p. 108

zelf het gedrag gesteld had. Tot mijn verwondering leek hij dit aannemelijk te vinden. Door deze opening kon ik me terug op hem afstemmen. Hij kon nu duidelijk aangeven dat hij zichzelf niet had kunnen controleren.¹⁰⁴ De therapie heeft in dit geval Yves geholpen om bewust te worden van wat er was gebeurd, en vooral dat hij dat *zelf* had gedaan. Ik vraag me af of Yves echt niet wist waar hij mee bezig was. Ik denk dat hij diep van binnen, wellicht onbewust, wel wist dat hij iets verkeerd deed, en de therapie hem hielp om dit te beseffen en empathie voor zijn slachtoffer op te kunnen brengen. Zo helpt de echtheid van de begeleider (waarheid spreken zoals op de fenomenologische manier opgevat) om tot waarheidsvinding in de cliënt te komen (ook op de fenomenologische manier opgevat).

Waarheidsvinding in begeleiding

Ik ben van mening dat in de begeleiding van gedetineerden en prostituees over het algemeen het beste kan worden uitgegaan van een fenomenologische opvatting van waarheid. Deze opvatting is in de scriptie behandeld onder *Waarheid als openbaarwordingsgebeuren* en *Eigen opvattingen over waarheid* van het hoofdstuk over waarheid, en bij de *Terugblik* in dit hoofdstuk. Ter verduidelijking wil ik een onderscheid maken tussen waarachtigheid en authenticiteit. Waarachtigheid interpreteer ik als zowel waarheid als werkelijkheid omvattend, waarbij het belangrijk is of iets klopt met waarheid in bredere zin; het is meer objectief en komt dichter bij de klassieke opvatting van waarheid. Authenticiteit ligt in de lijn van eigen waarheid en subjectiviteit, het gaat over of het klopt met jezelf; het is meer fenomenologisch. In het werken met gedetineerden en prostituees is authenticiteit belangrijker dan waarachtigheid, geloofwaardigheid belangrijker dan feitelijkheid. Een begrip dat ook wel wordt gebruikt is 'emotionele waarheid'. Emotionele waarheid kan belangrijker zijn dan feitelijke waarheid. Een voorbeeld zijn oorlogsslachtoffers die niet willen horen wat er feitelijk gebeurd was in de oorlog, omdat zij vinden dat dit hun emotionele waarheid geen recht doet. Het is voor hen belangrijk om erkend te worden in de ervaring van hun emotionele waarheid.¹⁰⁵ Het is belangrijk voor deze groepen om geloofd te worden en volgens eigen (fenomenologische) waarheid te leven, buiten wat andere mensen denken. Begeleiding zou mijns inziens moeten helpen bij het contact maken met waarheid en de lijn van de fenomenologische waarheidsopvatting moeten hanteren. Soms kan er in contact met een begeleider makkelijker contact met waarheid worden gemaakt.

¹⁰⁴ Gunst, E., 'Mannen in burchten, echtheid als middel tot contact in dadertherapie'. In: *Tijdschrift cliëntgerichte psychotherapie* 2 (2006), p. 114

¹⁰⁵ Uitspraak van docent Ton Jorna (gesprek, 16 september 2009)

Uit de paragraaf *Waarheid als openbaarwordingsgebeuren* is gebleken dat waarheid zich in begeleidingscontact kan ontsluiten wanneer de begeleider en cliënt daarvoor ontvankelijk zijn, en dat de mens er geen controle over heeft als waarheid aan het licht komt - het dient zich aan. Men moet zich overgeven aan de zoektocht zonder dat duidelijk is wat men precies gaat vinden. 'Er is natuurlijk niets mis met het verlangen gelukkig te zijn, bijvoorbeeld, maar indien overheersend kan het nogal eens destructief uitpakken, wanneer maatschappelijke en particuliere *voorstellingen* van geluk niet telkens gecorrigeerd worden door wat *in waarheid* geluk *blijkt* te zijn. Erkenning van waarheid als primair impliceert een in het reine komen met wat zich toont, innerlijk en uiterlijk, ongeacht of dat wat zich toont goed uitkomt voor de eigen persoon of groep.'¹⁰⁶ Begeleiding kan behulpzaam zijn omdat zij onafhankelijk is. Een buitenstaander ziet dingen soms helderder dan de persoon zelf of mensen die dichtbij diegene staan, omdat de begeleider niet dezelfde voorstellingen heeft als de cliënt. Zoals ook bij echtheid het geval is, kan het samenvallen van een begeleider met zichzelf helpen bij waarheidsvinding door de cliënt.

Bij gedetineerden en prostituees is in eerste instantie presentie van de begeleider belangrijk om tot begrip te komen van de subcultuur en groepswaarheden waar cliënten in leven. Presentie is ook van belang om contact met hen te maken, omdat zij uit zichzelf meestal niet om hulp vragen. Presentie en vertrouwen wekken is al heel wat, en het kan lange tijd duren om vervolgens in begeleidingscontact tot waarheidsvinding en zingeving te komen. Naar mijn idee zijn ook kleine inzichten die voortkomen uit korte gesprekjes belangrijk, en kunnen meerdere inzichten samen een brug vormen naar het vinden van een groter inzicht.

Mijn vermoeden is dat gedetineerden en prostituees zich makkelijk open kunnen stellen voor wat er zich aandient; op een soort rauwe manier staan ze dichter bij de werkelijkheid dan 'normale' burgers. Een metafoer voor in de prostitutie werken is 'in het leven zitten'. Dit bevestigt mijn gevoel dat mensen aan de onderkant van de samenleving in een meer directe verbinding staan met waarheid en werkelijkheid. Misschien omdat ze minder gehecht zijn aan hun ego, die ze al voor een groot deel hebben moeten afleggen door hun twijfelachtige positie in de samenleving. Het lijkt erop dat zij er beter in zijn het leven te aanvaarden zoals het komt dan mensen in meer geaccepteerde posities in de maatschappij.

¹⁰⁶ Duintjer, O., 'Over het primaat van waarheid (als openbaarwordingsgebeuren)'. In: *Onuitputtelijk is de waarheid* (2002), p. 84

Waarheidsvinding en zingeving

In de paragraaf *Waarheid, werkelijkheid en taal* in het hoofdstuk over waarheid, heb ik geschreven: ‘Het lijkt erop dat als men gewoon lééft, dit werkelijkheid is, en als men op zoek gaat naar zin en betekenis en hier uitspraken over probeert te doen, men uitkomt bij waarheid.’ Waarheid vanuit fenomenologisch oogpunt, waarheid in subjectieve zin, lijkt samen te hangen met zin en betekenis. Waarheid is alleen van belang als iets zin heeft; over zaken die geen zin hebben, is het onbelangrijk om waarheid te vinden. Omgekeerd kan waarheidsvinding leiden tot de ervaring van zingeving en van betekenisgeving. Wanneer mensen moeite hebben om zin en betekenis te geven aan wat er gebeurt in hun leven, denk ik dat het goed is om in begeleiding op zoek te gaan naar waarheid van of voor de cliënt. Zoals in de paragraaf *Waarheid als openbaarwordingsgebeuren* wordt beschreven, kan waarheid aan het licht komen als ‘onverborgenheid, waarin de schijn der dingen doorzichtig wordt, en de eigenlijke aard van de wereld aan het licht komt, inclusief de zin en bestemming van het leven. De waarheid kennen betekent dan zoveel als in het bezit zijn van de enig juiste voorstelling van zijn en welzijn. Wie enigermate bewust leeft, neemt afstand naar twee kanten: van zijn eigen impulsen en van de omringende werkelijkheid zoals die zich in de naïeve waarneming voordoet.’¹⁰⁷ Er is dus enige afstand nodig om tot die ervaring te komen, en de ervaring kan inzicht bieden in de zin en bestemming van het leven.

Ik denk dat intuïtie die door de begeleider wordt ingezet een belangrijk hulpmiddel kan zijn in het contact met groepen waarbij waarheid en leugen een rol spelen. Intuïtie kan helpen bij het zien van hoe dingen echt zijn. Daarmee levert het een bijdrage aan het vinden van zin en samenhang door de cliënt. Een definitie door Goldberg van intuïtie is: ‘onmiddellijke, niet op begripsdenken en redenering berustende overtuiging van de waarheid.’¹⁰⁸ Jorna legt de koppeling tussen intuïtie en begeleiding: ‘Intuïtie is dan datgene wat wordt waargenomen op een dieper niveau, in een transcendente ruimte van wat mensen gemeenschappelijk doet zijn, daar waar de werker de ander in zichzelf kan zien in overeenstemming met dat wat ontsloten wil worden.’¹⁰⁹ Intuïtie wordt vaak gezien als contact hebben met een groter geheel of een oorspronkelijke bron. ‘Het schept dus ware verbondenheid en geeft zinsamenhang. Daarom vormt deze mogelijkheid van een geestelijke werkzaamheid de kwaliteit bij uitstek in het werk van geestelijk begeleider. Dat neemt niet weg dat wie hiervan gebruik wil maken, er wel

¹⁰⁷ Goudsblom, J., *Nihilisme en cultuur. Europese ideeëngeschiedenis in een sociologisch perspectief* (Amsterdam 2003), p. 107

¹⁰⁸ Goldberg, P., *De kracht van intuïtie* (Utrecht 1988), p. 29

¹⁰⁹ Jorna, T., *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 265

voor moet waken dat het intuïtieve inzicht de toets van de rede kan doorstaan.¹¹⁰ Ook Goldberg laat zien dat intuïtie niet los staat van het rationele denken. Ik heb het vermoeden dat bij mensen die gewend zijn om te overleven de intuïtie sterk ontwikkeld is. Het is een vermogen dat nodig is om te overleven in de wereld van criminaliteit en ook in werken in de prostitutie. In de tweede stage had ik als leerdoel om naar mijn intuïtie te luisteren. Dit bleek een stuk moeilijker te zijn dan ik dacht. Misschien komt dat omdat bij de patiënten waarmee ik werkte de intuïtie vaak sterk ontwikkeld is en zij deze ook kunnen inzetten om te manipuleren, wat het voor mij moeilijker maakt om naar mijn intuïtie te luisteren.

In de connectie tussen waarheidsvinding en zingeving ligt een verband met spiritualiteit. Voor Duintjer zijn waarheid en spiritualiteit met elkaar verbonden: ‘Waarheid in de zin van: *manifestatie* of bewustwording van wat dan ook in de *werkelijkheid*, om ons en in ons. Hoe minder angst voor waarheid, hoe minder reden voor zorg om de toekomst. Het ‘spirituele leerproces’ waar ik mij sinds decennia bij betrokken voel, is niet alleen steeds verenigbaar gebleken met het ‘volgen van waarheid’, ik realiseer me nu dat beide betrekking hebben op hetzelfde.’¹¹¹ Zingeving maakt dat men een verband ziet tussen het eigen leven en de wereld waarin men leeft. Waarheid die zich aandient (waarheid als openbaarwordingsgebeuren) is zowel subjectief en van het moment als een connectie hebbend met een groter geheel. Dit grotere geheel kan zijn het geheel van mensen op aarde, waar men al dan niet spiritualiteit in kan zien, en/of men kan dit grotere geheel vanuit een spiritueel uitgangspunt bezien als ruimer dan het leven van mensen op aarde. ‘Intrinsiek aan spiritueel georiënteerde praktijken en ideeën zijn echter aannames van een ultieme realiteit, van hoger weten en een waar Zelf. (...) Dit betekent echter niet dat elke vorm van spiritualiteit ook uitgaat van expliciete metafysische grondslagen. Integendeel, stromingen zoals het zen-boeddhisme kennen juist een grote terughoudendheid ten aanzien van overkoepelende metafysische theorieën. Daarin schuilt namelijk het gevaar zich niet meer onbevangen open te stellen voor de werkelijkheid zoals deze zich aan de mens aandient, terwijl dit nu juist als doel van meditatie en meditatief handelen kan worden gezien.’¹¹² Veel spirituele stromingen en ook het Boeddhisme zien bewust leven in de werkelijkheid als middel voor spirituele bewustwording.

¹¹⁰ Jorna, T., *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 266

¹¹¹ Duintjer, O., ‘Over het primaat van waarheid (als openbaarwordingsgebeuren)’. In: *Onuitputtelijk is de waarheid* (2002), p. 73

¹¹² IJssel, S. van, ‘Voorbij het dualistisch denken. Over de spanningen tussen postmodernisme en spiritualiteit’. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 13 (2003), p. 40

Schuld

Er zijn verschillende benaderingen hoe naar schuld kan worden gekeken. Meestal wordt het in verband gebracht met de christelijk traditie, waarin ieder mens als schuldig wordt gezien. In deze tijd wil men niets meer van schuld weten. De opvatting is dat schuld achterhaald is en mensen ‘ontschuldigd’ dienen te worden. In onderzoek is er sprake van verschillende vormen van schuld zoals morele schuld, onmachtsschuld en neurotische schuld. Jorna is universitair hoofddocent *praktische humanistiek*, met als bijzonder aandachtsgebied *geestelijke of existentiële begeleiding in spiritueel perspectief* aan de Universiteit voor Humanistiek. In zijn laatste boek *Echte woorden* kijkt hij naar existentiële schuld, wat een antropologische dimensie heeft. In het volgende citaat verwijst hij naar Lathouwers. ‘Deze bestaat eruit dat schuld vóór alles ‘schuld ten opzichte van zichzelf is, zijn eigen, diepste ik, als zijn grond en eigenlijke bestemming’¹¹³. Zo krijgt in zijn ogen schuld een dimensie die buiten het vlak van het rationele en logische valt. Het probleem van de schuld in de mens ligt dan ook op een veel dieper niveau dan dat van de sociale en economische condities.’¹¹⁴ Existentiële schuld vat ik vrij samen als de schuld over of men werkelijk trouw is aan zichzelf.

Ook over existentiële schuld wordt in deze tijd doorgaans heengestapt. Door schuld te ontkennen of op externe factoren af te schuiven, liegt men erover en neemt men geen verantwoordelijkheid voor zijn daden. ‘Tegelijkertijd is het *beschuldigen* van de ander een van de paradoxale manieren om met schuld ‘om te gaan’: het ik wil als het even kan van geen schuld weten, terwijl datzelfde ik geen enkele moeite heeft om de ander zonder blikken of blozen ergens de schuld van te geven. Dat het individu, zoals we gezien hebben, door onze maatschappij in die trend wordt gesteund, slaat als een boemerang terug, misschien niet op het individu dat ermee wegkomt, maar wel op de maatschappij waarin de menselijke verhoudingen verharderen. Net als het beschuldigen van de ander gaat ook de trend tot ontschuldiging ten koste van de relationaliteit zonder welke de gretig voorgestane ‘waarden en normen’ niet zullen beklijven in de harten van de mensen.’¹¹⁵ Er is een cultuur ontstaan waarin geen plek meer is voor schuld, en dit heeft consequenties voor de samenleving. Existentiële schuld is volgens Jorna onderdeel van het leven en iets waar mensen zich toe moeten zien te verhouden. ‘Ergens tussen het idee dat de mens is voorbestemd tot schuldig zijn en de huidige praktijk van voortdurende ontschuldiging van het ik, ligt de mogelijkheid

¹¹³ Lathouwers, T., *De Sovjet-literatuur* (Utrecht/Antwerpen 1968), p. 202. In: Jorna, T., ‘Schuld tussen existentie en bestemming’, In: *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 133

¹¹⁴ Jorna, T., ‘Schuld tussen existentie en bestemming’, In: *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 133

¹¹⁵ Ibidem, p. 136

om in een passende verhouding per situatie en eigen aan het levensverhaal van de betrokkene een kloppend antwoord te geven op schuldvragen.’¹¹⁶

Schuld en verantwoordelijkheid tijdens detentie

In de detentiesituatie is er ook sprake van schuld, namelijk van de schuld voor het misdrijf dat is gepleegd. Zoals ik heb besproken in de paragraaf *Het verhaal van de gedetineerde* van het hoofdstuk *Liegen*, is het belangrijk om naar het verhaal van de gedetineerde te luisteren. Maar het is óók belangrijk dat er over schuld voor het gepleegde misdrijf gepraat kan worden en hiervoor verantwoordelijkheid genomen wordt door de gedetineerde. Wat het ingewikkeld maakt, is dat veel gedetineerden zeggen onschuldig te zijn en een slachtofferpositie innemen, en je als begeleider nooit zeker weet of dit waar is of dat zij erover liegen. Het gebeurt immers ook dat er onschuldige mensen in de gevangenis zitten. De advocaat helpt vaak niet bij het realiteitsbesef van de cliënt over het delict, omdat de advocaat een verhaal construeert waar de cliënt zo goed mogelijk uit te voorschijn komt, en het van belang is dat de cliënt dit op een zo overtuigend mogelijke wijze overbrengt, waardoor hij er zelf in kan gaan geloven. Alles bij elkaar maakt dit schuld tot een moeilijk bespreekbaar thema. Het is mijn ervaring in stages als geestelijk verzorger dat er door gedetineerden moeilijk over schuld wordt gepraat, een uitzondering daargelaten, en men de verantwoordelijkheid voor zijn daden vaak nauwelijks op zich neemt. Jorna citeert Laurens Huizenga, werkzaam bij de *dienst geestelijke verzorging* bij justitie, om te laten zien dat humanistisch raadslieden in de gevangenis hebben ondervonden dat schuld een thema is waar erg moeilijk over gepraat kan worden met gedetineerden. ‘Het is een lange weg om schuld en schaamte te bespreken en als het dan lijkt alsof er niet over schuld en schaamte gesproken wordt, wordt er in werkelijkheid hard gewerkt om wel zover te kunnen komen.’¹¹⁷ Een oorzaak daarvan ligt in de machocultuur van de gevangenis waarin (over) schuld voor delicten wordt gelogen dan wel ontkend doordat men in het algemeen een slachtofferpositie inneemt. Jansen-Van Driel beschrijft hoe in deze tijd daders niet meer moreel aansprakelijk worden gesteld, maar hun gedrag wordt geëxcuseerd vanuit zaken als psychische structuren en erfelijke aanleg. Dit creëert een gevangensklimaat ‘waarin gedetineerden, zonder een reële kans om zich voor te bereiden op een toekomst zonder criminaliteit en zonder moreel tegenwicht, worden weggeborgen en uitgeleverd aan de legitimerende subcultuur van hun medegedetineerden. Na een instructieve ‘leertijd’, waarin ze deskundig worden ingewijd in de criminele mores en voldoende argumenten krijgen

¹¹⁶ Jorna, T., ‘Schuld tussen existentie en bestemming’, In: *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 136

¹¹⁷ Ibidem, p. 154

aangereikt waarmee ze hun verantwoordelijkheden en schuld kunnen ‘witwassen’ in een passieve slachtofferrol, worden gedetineerden weer losgelaten op de maatschappij.’¹¹⁸ In plaats dat men tijdens de detentie leert hoe men verantwoordelijkheid kan nemen, leert men hoe schuld voor een misdrijf van zich af kan worden geschoven. Het is voor een begeleider bij justitie dan ook een zware taak om schuld te bespreken met gedetineerden.

Ik vraag mij af hoe de geestelijk verzorger met liegen over of ontkennen van de schuldvraag en met verantwoordelijkheid in de begeleiding om kan gaan. Jorna schrijft hierover: ‘Voor humanistisch raadslieden is het dus de kunst om de schuldthematiek wel aan te snijden, maar te doseren naar de persoonlijke vermogens van de persoon en het niet te groot te maken. Humanistisch raadslieden zullen eigenlijk liever spreken van ‘verantwoordelijkheid’ dan van ‘schuld’, maar ook dan moet de werker rekening houden met de mogelijkheden van de ander: waar kan hij bij, welke verantwoordelijkheid kan hij –al- nemen en dragen.’¹¹⁹ Ik denk dat het hierbij nodig is dat de geestelijk verzorger zelf het delict van de gedetineerde accepteert.

Ik vraag me af of iemand die schuldig is aan een misdaad, ook zijn existentiële schuld groter maakt. Wanneer existentiële schuld wordt opgevat als daadwerkelijk trouw zijn aan jezelf, hangt het denk ik mede af van de aard van het misdrijf. Iemand die de moordenaar van zijn geliefde vermoordt, is trouw aan eigen gevoelens van verdriet en wraak. De daad is waar volgens fenomenologische opvatting, dat wat iemand ervaart waarheid is. Toch ben ik van mening dat misdrijven die inbreuk maken op het leven, zoals moord, voor de dader ook iets in zich dragen van niet trouw zijn aan zichzelf, omdat intrinsiek aan het in leven zijn is om het leven te eren en te respecteren. Geweld tegen een ander levend wezen is dan geweld tegen het (eigen) leven. Maar misschien is dit wel een te idealistische opvatting. Ik denk niet dat schuld voor een misdrijf en existentiële schuld altijd gelijk opgaan, maar ik geloof wel dat ze met elkaar verbonden zijn. We leven in een cultuur waarin krampachtig met schuld wordt omgegaan en de existentiële schuld, die onvermijdelijk in elk leven aanwezig is, van zich af wordt gezet. Men legt eerder de schuld buiten zichzelf dan dat men deze op zich neemt; in die zin wordt over schuld gelogen. Dan is het niet zo verwonderlijk dat gedetineerden ook liegen door hun schuld voor de misdaad die ze hebben begaan te ontkennen. Mijns inziens is het een noodzakelijke stap om de schuld voor een misdrijf te erkennen, om tot zichzelf te kunnen komen en de relatie met anderen en het leven weer op te pakken. Vervolgens kan men ook

¹¹⁸ Jansen-Van Driel, J., ‘Herstelgerichte detentie als uitdrukking van normatieve professionaliteit’. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 22 (Amsterdam 2005), p. 57-67

¹¹⁹ Jorna, T., ‘Schuld tussen existentie en bestemming’, In: *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 155-156

bewust worden van de existentiële schuld, in hoeverre men werkelijk trouw is geweest aan zichzelf.

Het is enerzijds erg belangrijk om schuld en verantwoordelijkheid in begeleiding met gedetineerden bespreekbaar te maken, en anderzijds is dit een bijzonder moeilijke taak voor de begeleider. Toch ligt er voor de schuldige juist in het opbouwen van een relatie een mogelijkheid zich tot schuld te verhouden en kan begeleiding hier een belangrijke rol in spelen. Bij uitstek geestelijk verzorging is erin geschoold om onderwerpen als schuld te bespreken. Omdat het benoemen van schuld vaak veel weerstand oproept, kan het in bepaalde gevallen wijs zijn het woord 'schuld' niet te gebruiken. In de situatie waarin de schuld is 'opgelopen', is er iets misgegaan in de relatie tussen mensen. In zekere zin is de relatie met anderen en met het leven geschonden. Wanneer 'de pijn van de ervaring wordt gevoeld, krijgt het schuldverhaal een authentiek en relationeel karakter en groeit het besef dat schuld behalve een persoonsgebonden ook een persoonsoverstijgende dimensie kent, dankzij welke mensen nader tot elkaar kunnen komen.'¹²⁰ Hoewel het moeilijk en vaak onmogelijk blijkt te zijn het thema schuld impliciet of expliciet te bespreken met gedetineerden, kan begeleiding voor gedetineerden behulpzaam zijn en de mogelijkheid bieden om schuld te onderkennen en in het reine te komen met zichzelf. 'wanneer de geestelijk begeleider zich ook opstelt als een vertegenwoordiger van de mensheid en in relatie treedt met degene die in de schuld staat, kan de mens die door de schuld geïsoleerd is geraakt, in de ontmoeting weer verbonden raken met zichzelf en het leven.'¹²¹ De vergeving van een derde, dus niet het slachtoffer maar bijvoorbeeld een begeleider, kan voor de schuldige helend werken.

Alternatieve methoden

Een bijzondere manier om begeleiding met gedetineerden vorm te geven, is het gezamenlijk beoefenen van meditatie. Zoals eerder geciteerd in de paragraaf over Boeddhisme: 'Jezelf terugtrekken in meditatie is niet: jezelf verharderen, maar: de toegang zoeken tot het onder ogen zien en aanvaarden van je eigen kwetsbaarheid en zo meer open kunnen zijn voor de kwetsbaarheid van anderen. Hun bestaan is van dezelfde ongrijpbare en onuitsprekelijke waarde als het jouwe. Wij zijn ten diepste verwant, in waarde en in wel en wee. Ook de schoonheid van de natuur is uiteindelijk van een andere aard voor wie durft te leven in de kwetsbaarheid van het bestaan.'¹²² In de staat Alabama van de Verenigde Staten heeft men

¹²⁰ Jorna, T., 'Schuld tussen existentie en bestemming', In: *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 138

¹²¹ Ibidem, p. 143

¹²² Nagel, B., 'Vergankelijkheid en de waarde van de natuur in het Boeddhisme'. In: *Speling* 4 (1989), p. 58

verschillende keren Vipassana meditatie onderricht aan gedetineerden, een methode waar men negen dagen lang niet spreekt, geen oogcontact heeft en de deelnemers afgesloten zijn van de rest van de gevangenis. Er wordt ongeveer tien uur per dag gemediteerd onder begeleiding van professionele leraren. Deze meditatieretraite heeft tot gevolg gehad dat de gedetineerden die deelgenomen hadden, enorme stappen maakten in het in het reine komen met zichzelf en de verantwoordelijkheid voor hun daden beter konden dragen. Het klimaat op de afdelingen waar zij zaten verbeterde nadien aanzienlijk en de meeste van hen zijn meditatie blijven beoefenen.¹²³

Jansen-Van Driel heeft vanuit de achtergrond van humanistisch raadswerk het omgaan met schuld in detentie een nieuwe impuls gegeven, genaamd herstelrecht, bekend in onder meer België en Engeland. 'Het herstelrecht en daarmee samenhangende praktijken bieden naar mijn idee een uitstekend kader om vanuit de 'werkvloer' een tegenbeweging op gang te brengen die kan leiden tot een ander, constructiever detentieklimaat; een klimaat waarin de morele strekking van 'boete doen' en 'tot inzicht en inkeer komen' weer centraal staat en waarin gedetineerden de kans krijgen om daadwerkelijk iets goed te maken ten aanzien van hun slachtoffers, hun familie, de samenleving en zichzelf, waardoor werkelijke rehabilitatie en reïntegratie mogelijk worden.'¹²⁴ Herstelrecht probeert de verstoorde relatie tussen dader, slachtoffer en samenleving te herstellen, door de dader in het reine te laten komen met wat hij gedaan heeft. Dit speelt zich af tijdens de detentie en gebeurt onder meer door groepsbijeenkomsten, bemiddeling tussen daders en slachtoffers en de confrontatie met de gevolgen van crimineel gedrag. Het project is een groot succes: 'Op de werkvloer krijg ik volop steun bij mijn activiteiten, men is blij dat er, zoals een van de unit-directeuren het uitdrukte, 'eindelijk weer eens iets positiefs gebeurt'.¹²⁵

Herstelrecht kan worden gezien als een aanvulling op geestelijke verzorging, aangezien het daar vaak moeilijk is om schuld op een constructieve manier te bespreken. Jansen-Van Driel heeft de geestelijke verzorging een actieve rol toebedeeld in het bewegen van gedetineerden om mee te doen met het project. Maar 'het zou de loyaliteit ten aanzien van de gedetineerde in

¹²³ Phillips, J., A.M. Stein en A. Kukuara, *The Dhamma brothers* (film, New York 2008). Zie ook: <http://www.dhammadbrothers.com>

¹²⁴ Jansen-Van Driel, J., 'Herstelgerichte detentie als uitdrukking van normatieve professionaliteit'. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 22 (Amsterdam 2005), p. 58

¹²⁵ *Ibidem*, p. 61

gevaar kunnen brengen, maar ook de vereiste neutraliteit ten aanzien van het slachtoffer, wanneer geestelijk verzorgers zelf zouden gaan bemiddelen tussen beide partijen.¹²⁶

Ik denk dat het herstelrecht een waardevolle bijdrage kan leveren aan het gevangensklimaat, en zou tegelijkertijd graag zien dat het makkelijker wordt om schuld te bespreken in de geestelijke verzorging. Wellicht dat een meer bewuste focus en een meer confronterende aanpak door de geestelijk verzorger behulpzaam kunnen zijn bij het bespreken van schuld. Hopelijk heeft de ontwikkeling van herstelrecht hier een positieve invloed op, en kan geestelijke verzorging bij justitie bijdragen aan het succes van herstelrecht.

¹²⁶ Jansen-Van Driel, J., 'Herstelgerichte detentie als uitdrukking van normatieve professionaliteit'. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* 22 (Amsterdam 2005), p. 63

5. Conclusie

De centrale onderzoeksvraag waarop ik in de scriptie een antwoord probeerde te krijgen was: *Welke rol spelen waarheid en leugen in het begeleidingscontact met gedetineerden en prostituees?* Om die vraag te kunnen beantwoorden, ben ik begonnen met aan de hand van literatuur en eigen ervaring uit de praktijk te onderzoeken wat waarheid en leugen inhouden in de context van mijn onderzoeksvraag en de daarin voorkomende doelgroepen. In het onderzoeksvoorstel heb ik een onderscheid gemaakt tussen bewust en onbewust liegen en ik hoopte hier meer duidelijkheid over te kunnen krijgen in de scriptie. Het onderscheid heb ik niet uitgewerkt in de scriptie. Het bleek namelijk niet als zodanig in de literatuur voor te komen, en bij het doordenken van het thema liegen bleek het onderscheid minder belangrijk dan ik dacht.

Hoewel ik een hoofdstuk over waarheid heb opgenomen om meer duidelijkheid te krijgen over wat liegen inhoudt, in de veronderstelling dat waarheid en leugen met elkaar zijn verbonden, bleek het moeilijk te zijn om een directe verbinding te leggen tussen waarheid en leugen. Het was mogelijk om een indirecte verbinding te leggen, door in het bespreken van relevante onderwerpen in het hoofdstuk over begeleiding, inzichten die ik in de eerdere hoofdstukken over waarheid en leugen had opgedaan toe te passen en verder uit te werken. Aan het einde van het schrijfproces vond ik het onderscheid tussen de correspondentietheorie over waarheid (waarheid is in overeenstemming met de realiteit) en de fenomenologische opvatting van waarheid (de subjectieve ervaring van waarheid) het meest vruchtbaar om een directe verbinding tussen waarheid en leugen te leggen. De toepassing van deze waarheidstheorieën heeft consequenties voor hoe liegen wordt gedefinieerd en benaderd. Wanneer waarheid wordt opgevat volgens de klassieke opvatting, waarheid corresponderend met de feiten, de empirie of de realiteit, is liegen het liegen over (of verzwijgen van) feiten. Wanneer waarheid wordt opgevat volgens de fenomenologische opvatting, de subjectieve ervaring van waarheid, is het eigen verhaal het meest relevant en blijkt de grens moeilijker te trekken tussen waarheid en leugen.

In het hoofdstuk over begeleiding heb ik relevante theorieën over de begeleiding van groepen waarin waarheid en leugen een rol spelen besproken en gekoppeld aan praktijksituaties. Hier en daar heb ik dit kunnen verbinden met bovengenoemde theorieën over waarheid en de consequenties daarvan voor de visie op en het omgaan met liegen. Als vervolgonderzoek over

het omgaan met waarheid en leugen in begeleiding kan ik aanbevelen om het discours tussen de correspondentietheorie over waarheid en de fenomenologische opvatting van waarheid en consequenties daarvan voor liegen, verder uit te werken en te hanteren in begeleidingssituaties.

Andere onderwerpen waarbij ik vervolgonderzoek aan kan bevelen, zijn het culturele aspect van waarheid en leugen, in het bijzonder lichaamstaal in verschillende culturen in verband met waarheid en leugen, en het gebruik van taal en metaforen in het kader van waarheid en leugen. Verder verdient het onderwerp spiritualiteit in begeleiding meer uitwerking in het kader van waarheid en leugen. Ik was graag dieper ingegaan op het thema congruentie (behandeld bij de paragraaf *Echtheid* van het hoofdstuk over begeleiding) en wil de doctoraalscriptie *Congruent, wanneer je er echt bent*, geschreven door Lotte Huijting in augustus 2007 aan de Universiteit voor Humanistiek, aanbevelen over dit onderwerp.

Tot slot kan ik begeleiders van doelgroepen waarbij waarheid en leugen een rol spelen, zoals gedetineerden en prostituees, adviseren om de visie op waarheid en leugen aan de hand van de correspondentietheorie te relativiseren en de fenomenologische opvatting van waarheid en de consequenties daarvan voor opvattingen over liegen in gedachten te houden en toe te passen in de begeleiding. De overdenking en toepassing van besproken visies op begeleiding zoals de presentietheorie, bedonderbaarheid en congruentie en visies op schuld kunnen behulpzaam zijn in het werken met doelgroepen waar waarheid en leugen een rol spelen.

Literatuuropgave

- Achterhuis, H.J., 'Geweld: een zoektocht door de filosofie'. In: Achterhuis, H.J., W.A.M. Alting von Geusau, J.M.M. Dobbelaer, R.J. Kleber, en J.C.M. Leijten, *De gewelddadige samenleving* (Nijmegen 1994), p. 45-60
- Baart, A., 'Box 24.2. Bedonderbaarheid en het object van pastoraat'. In: *Een theorie van de presentie* (Utrecht 2001), p. 110-111
- Craig, E. (ed.), *The shorter routledge encyclopedia of philosophy* (New York 2005)
- Duintjer, O.D., 'Over het primaat van waarheid (als openbaarwordingsgebeuren)'. In: *Onuitputtelijk is de waarheid* (Budel 2002), p. 73-88
- Goldberg, P., *De kracht van intuïtie* (Utrecht 1988)
- Goudsbloem, J., *Nihilisme en cultuur* (Amsterdam 2003), p. 141
- Gunst, E., 'Mannen in burchten, echtheid als middel tot contact in dadertherapie'. In: *Tijdschrift cliëntgerichte psychotherapie 2* (2006), p. 103-116
- Hof, M. van 't, F. ten Horn, D. Lavina, L. van Mens, I. Vanwesenbeeck, P. Vennis. Nederlands instituut voor sociaal seksuologisch onderzoek, *Klanten van transgenders. HIV-preventie, seksueel gedrag en seksuele netwerken van klanten van transgenders op de tippelzones van Amsterdam en Rotterdam* (Utrecht 2000)
- IJssel, S. van, 'Voorbij het dualistisch denken. Over de spanningen tussen postmodernisme en spiritualiteit'. In: *Tijdschrift voor Humanistiek 13* (2003), p. 39-50
- Jacobs, G., 'Het uithouden van de spanning. Een beschouwing over preventie, empowerment en humanistisch geestelijk werk'. In: *Tijdschrift voor Humanistiek 12* (Amsterdam 2002), p. 49-60
- Jansen-Van Driel, J., 'Herstelgerichte detentie als uitdrukking van normatieve professionaliteit'. In: *Tijdschrift voor Humanistiek 22* (Amsterdam 2005), p. 57-67
- Jorna, T., 'Hermeneutische competentie als 'verstehend' vermogen'. In: *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 263-273
- Jorna, T., 'Schuld tussen existentie en bestemming', In: *Echte woorden* (Amsterdam 2008), p. 133-176
- Kirchner, A.M.S., *Vallen en opstaan. Geestelijke verzorging in psychiatrisch ziekenhuis De Grote Beek. Stageverslag stage 2. Universiteit voor Humanistiek* (2008), p. 15-18
- Koppen, P.J. van, D.J. Hessing, H.F.M. Crombag (red.), *Het hart van de zaak. Psychologie van het recht* (Deventer 1997)
- Lerner, H. G., *Waarom vrouwen liegen* (Baarn 1993)

- Nagel, B., 'De Boeddha – toonbeeld van vrede'. In: *Speling* 1 (1989), p. 71-76
- Nagel, B., 'Vergankelijkheid en de waarde van de natuur in het Boeddhisme'. In: *Speling* 4 (1989), p. 54-59
- Nietzsche, F., 'Over waarheid en leugen in buiten-morele zin'. In: *Waarheid en cultuur* (Amsterdam 2003), p. 115-130
- Pheterson, G., 'The category prostitute in scientific inquiry'. In: *Journal of sex research* 3 (1990), p. 400
- Pheterson, G., 'The whore stigma: female dishonour and male unworthiness'. In: *Social Text* 37 (1993), p. 39-64
- Phillips, J., A.M. Stein en A. Kukuara, *The Dhamma brothers* (film, New York 2008)
- Praag, J.P. van, 'Nihilisme'. In: Derkx, P. (red.), *J.P. van Praag om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. (Utrecht 2004) p. 90-98
- Ruiter, C. de, *Hart en ziel* (televisieprogramma, 25 mei 2009)
- Sheridan, J., *In the name of the father* (film, 1993)
- Tarski, A., 'The semantic conception of truth and the foundation of semantics (1944)'. In: Martinich, A.P. (red.), *The philosophy of language* (New York Oxford, 1996)
- Versteeg, W., *Dit is geen dakloze* (Rotterdam 2008)
- Wikipedia, *Truth* (2009). Gevonden 24 september 2009 op het WWW:
<http://en.wikipedia.org/wiki/Truth>
- Wildt, R. de, 'Tasten in het duister. Roemeense straatprostituees in Rome'. In: Pijl, Y. van der, D. Raven, L. Brouwer en B.C. Oude Breuil (red.), *Mondialisering, migratie en multiculturaliteit* (Amsterdam 2009), p. 207-223

Bijlagen